

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
beraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal
veil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
eraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal

Ethiek en baatzucht

veil Liberaal Reveil Liberaal Reveil Li

Emancipatieliberalisme

aal Reveil Liberaal Reveil Liberaal Re

Nederlands veiligheidsbeleid

il Liberaal Reveil Liberaal Reveil Lib

raal Reveil Liberaal Reveil Liberaal R

Liberaal Reveil Liberaal Reveil Liber

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil

INHOUDSOPGAVE

Column

Links, rechts, of liberaal?

Heleen Dupuis

163

Kortom

Een tweewerf hoera voor belastingsconcurrentie

Frits Bolkestein

165

Ethiek en baatzucht in een postmoderne wereld. Op welk paard wedden we?

Arthur Docters van Leeuwen

167

De verlokkingen van het emancipatieliberale

Mathieu Andriessen

173

De nieuwe bijstand

Kees de Gruiter

178

Markt-meesters

Auke Leen

183

Het Nederlandse veiligheidsbeleid. Koersen bij slechter zicht

Paul Teunissen

189

Europees Grondwettelijk Verdrag. Een half ei of een lege dop?

Hans van Baalen

194

Boekbesprekingen

Liberalen over markt en overheid

N.a.v.: Mark van de Velde (red.), *Markt-meesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*

André Szász

We mogen niet klagen. Conservatief cultuurpessimisme in Nederland

N.a.v.: Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift*

Ronald van Raak

198-204

LIBERAAL REVEIL IS EEN UITGAVE VAN DE
PROF.MR. B.M. TELDERSSTICHTING

KERNREDACTIE

prof.dr. U. Rosenthal (voorzitter)

E.R.M. Balemans

mw. prof.dr. H.M. Dupuis

drs. H.H.J. Labohm

drs. P.G.C. van Schie

mr.drs. S.E. van Tuyll van Serooskerken

drs. M. van de Velde (eindredacteur)

ALGEMENE REDACTIE

prof.mr.dr. P.B. Cliteur

drs. D.J.D. Dees

mw. drs. M. Molenaar

T.P. Monkhorst

dr. M. Visser

prof. H.J.L. Vonhoff

dr. T. Zwart

BESTUUR

K.W.T. Berghuijs (secretaris)

mw. mr. L.J. Griffith (voorzitter)

mw. drs. E.M.H. Lemaier (penningmeester)

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951

e-mail: vandavelde@teldersstichting.nl

website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948

fax: 070-3631951

info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

€

De abonnementsprijs (6 nummers) bedraagt
€ 27,23 per jaar (€ 30,- per 1 januari 2005).
Voor jongeren onder de 27 jaar is de prijs € 18,15
(zie voor wijzigingen per 1 januari 2005 de
bestuursmededeling in dit nummer).

Losse nummers kosten € 4,30.

Abonnementen worden automatisch verlengd,
tenzij het abonnement vóór 1 december bij
de abonnementenadministratie is opgezegd.

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIE TARIEFEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

AUTEURSRECHTEN

De auteursrechten liggen bij de uitgever

ISSN 0167-0883

LINKS, RECHTS, OF LIBERAAL?

HELEEN DUPUIS

VVD: 'VRIJHEID EN GELD'?

Bij leden van de VVD en velen daarbuiten bestaan ongemeen grote misverstanden over de uitgangspunten van onze partij. Gevraagd naar een basaal uitgangspunt van de VVD hoor ik deelnemers aan VVD-masterclasses nogal eens het begrip 'vrijheid' noemen. Op zich kan dit niet onjuist zijn, nu de eerste V van VVD inderdaad voor 'vrijheid' staat. En ook termen als liberalisme en liberaal verwijzen naar dit vrijheidsideaal. Het probleem dat ik ermee heb is dat vrijheid een veel te breed begrip is om zelfs maar het begin van een indicatie te geven van datgene waarvoor de VVD staat.

Bij buitenstaanders heerst een ander misverstand. Mij valt altijd weer op dat zij de VVD associëren met geld, en dat deugt kennelijk niet. Toch gaat bijna geheel het politiek handelen over geld en de herverdeling daarvan door de overheid, maar dat realiseert de burger die onze partij een eenzijdige interesse in geld toeschrijft zich kennelijk niet. Natuurlijk is het waar dat 's lands eerste rekenmeester al jaren een zeer prominente VVD'er is, en dat de VVD terecht grote nadruk legt op vermindering van de staatschuld en begrotingsdiscipline. Niettemin vind ik het altijd weer droevig om te moeten merken hoe in de ogen van velen de partij gewoon niet deugt, naar mijn stellige overtuiging op grond van een heel verkeerd beeld. Kennelijk zijn we niet duidelijk genoeg over de toch werkelijk niet buitenissige, vreemde of onbekende idealen waarvoor de VVD staat.

Is het misschien het voortdurende debat rond de signatuur van de VVD: een rechtse, een midden- of een linkse partij? Laten we er dit van zeggen: het is geen fout debat, en ook het CDA heeft het probleem dat de christen-democratie niet zo gemakkelijk in de kaders links, midden of rechts is te vatten. Het lastige is dat deze kwa-

lificaties geen helderheid verschaffen over de uitgangspunten van een politieke partij, althans niet aan het begin van de eenentwintigste eeuw.

LINKS EN RECHTS IN DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW.

In de negentiende eeuw en zeker ook in de eerste helft van de twintigste eeuw moet dat duidelijker zijn geweest. Men was behoudend, conservatief of rechts, welke begrippen verwezen naar een voorkeur voor de traditionele staat beheerst door vorst en kerk. In dit schema waren de aanhangers van de Verlichting links, omdat zij de vorst, zo ze die nog accepteerden, tenminste aan een constitutie wilden binden en de morele aansturing van de samenleving door de kerk verwierpen. Zo geredeneerd zijn liberalen, als voorstanders van de Verlichting, dus links. Althans, dat waren ze. Want sedert ongeveer een eeuw heeft het socialisme zich als politiek links gepositioneerd, waarbij links stond voor progressief in de zin van gericht op de verbetering van de positie van de zeer grote groepen 'underdogs' in de samenleving. Kennelijk is diegene links die een nieuw probleem definieert. Eind negentiende en begin twintigste eeuw was de rampzalige toestand van de arbeidende bevolking inderdaad het meest ernstige politieke probleem. Wie dat niet inzag en daarin niet meeging, was dus rechts en behoudend.

Het is goed ons te realiseren dat de oorspronkelijke betekenis van de termen links en rechts daardoor grondig veranderde. Het probleem was niet langer een tyrannieke aanwezigheid van vorst en kerk in de samenleving, maar de erbarmelijke positie van arbeiders, zieken, armen en berooiden. Overigens stond het liberalisme zeker niet ver af van het socialisme; ook Marx achtte het socialisme een opstap naar het liberalisme. En ook Marx kwam uit de Verlichting voort.

LINKS EN RECHTS NU

Het merkwaardige feit doet zich voor dat wij in onze tijd opnieuw een kentering in de betekenis van deze termen zien plaatsvinden. De problemen waar wij in deze tijd voor staan zijn dan ook van een andere aard en een ander kaliber dan voorheen. Het optreden van Pim Fortuyn heeft laten zien hoe verstrengeld van oorsprong meer linkse en meer rechtse gedachten kunnen zijn. Maar wat is nu links en rechts? Als het juist is dat wie een nieuw probleem definieert links of progressief is, dan is rechts nu links geworden. Immers, het gaat in de politiek niet meer zozeer om het verheffen van de lokale underdog, maar om milieu, veiligheid en immigratie, deels geopolitieke aangelegenheden. De vanouds linkse partijen mogen dan de problematiek van natuur en milieu hebben aangewezen en geformuleerd, het zijn vooral de door links als meer 'rechts' betitelde partijen geweest die de problemen rond veiligheid en immigratie hebben verwoord. Daarbij betoonde links zich oerconservatief: men heeft werkelijk alles in stelling gebracht om te verhinderen dat de nieuwe problematiek werd erkend. Ik concludeer dan ook dat linkse partijen behoudend en dus rechts zijn geworden. Daarnaast zijn zij ook in ander opzicht conservatief, namelijk door vast te houden aan een onrechtvaardig en onbetaalbaar, de solidariteit uithollend en dus uit de hand gelopen sociaal bestel.

Laten we dus stoppen met te spreken over links en rechts in de politiek. Het is een schimmenspel geworden.

EEN LIBERALE VVD

Hoe dan verder? Wat de VVD zou moeten doen, met spoed en zonder dralen, is haar liberale afkomst serieus nemen, en die ook adequaat onder woorden brengen. Daarvoor moeten we terug naar de Verlichting, en kunnen we op basis van de zeer brede Verlichtingsidealen laten zien waarvoor we staan. Ik doe een poging. Wij gaan voor de rechtstaat en de democratie, niet omdat daaraan geen feilen kleven, maar omdat wij elke vorm van tirannie verwerpen. Een ander argument daarvoor is dat onze

visie op de mens als redelijk en verantwoordelijk wezen vraagt om een staatsbestel waarin die kwaliteiten kunnen worden gerealiseerd en onderhouden. Democratie is geen doel op zich, maar een middel tot een doel, namelijk tot het goede leven dat mensen nastreven. De verwarende term 'het goede leven', de juiste vertaling van het begrip *eudaimoneia* bij Aristoteles, is waarom het in het politieke leven gaat. En de aristotelische opvatting dat het goede leven – voor allen! – de morele opdracht is voor de met rede begiftigde mens, is er warempel geen om je voor te schamen (en over sigaren en cognac gaat het al helemaal niet). Liberalen zijn ook tegen gedachtetirannie. Wij houden niet van ideologisch oogkleppen-denken. Wij gaan voor de rede, en wie gaat voor de rede ziet onderwijs als een van de eerste levensbehoeften. Er is veel voor te zeggen om onderwijs prioriteit te geven boven gezondheidszorg. Liberalen zijn voorts tolerant en verdraagzaam, voorzover het om visies van mensen gaat, en misschien een beetje voorzover het om daden gaat die hun privé-domein betreffen (en dat zijn er niet zo veel!).

Het allerdwaaeste wat een liberaal zou kunnen beweren is dat alle waarden even goed zijn, dat moralen onaantastbare grootheden zijn waaraan niet wordt getwijfeld en waarover niet gediscussieerd zou kunnen of mogen worden. Waardenrelativisme is een onhoudbare politieke en morele positie, en absoluut niet verwant aan het liberalisme. In tegendeel: als er één 'denkstroom' vol waarden zit, is het wel de Verlichting.

Ik zal het hierbij laten. Er moet nog veel worden ingevuld, en niet elk standpunt over elk probleem vloeit regelrecht voort uit onze basale Verlichtingsidealen, maar men kan er – juist ook in deze tijd – een eind mee komen. De echte grote opgave zal vervolgens moeten zijn om als liberalen elkaar bij deze les te houden, en anderen duidelijk te maken dat we heel wat meer te melden hebben dan zelfs sommigen van ons nu denken.

Prof.dr. H.M. Dupuis is lid van de Eerste Kamer voor de VVD.

KORTOM

EEN TWEWERF HOERA VOOR BELASTINGCONCURRENTIE

FRITS BOLKESTEIN

Het pleidooi voor belastingconcurrentie van de Leidse econoom Auke Leen (Liberaal Reveil, 2004, nr. 3) berust op twee veronderstellingen: ten eerste, dat de Europese Unie tegen burgers en ondernemingen samenspannt door belastingregels en -tarieven te willen harmoniseren; ten tweede, dat dit beleid kwalijke gevolgen heeft omdat beleidsconcurrentie tussen belastingregimes de enige manier vormt om de natuurlijke spendeertzucht van overheden te tuchtigen. Als de belastingdruk toeneemt, moeten mensen, ondernemingen en kapitaal de grens over kunnen vluchten. 'Free to choose, ook fiscaal', zo klinkt het kortdaat.

Ik vind dat laatste een goed en liberaal motto. Des te meer valt het me tegen dat Leen met zijn eerste bewering de plank (toch op enige afstand) mislaat. Want een ding staat vast: de Europese Unie is geen 'kartel van overheden' tegen belastingconcurrentie. Socialisten zouden het graag anders zien, maar uit de opstelling van zowel de lidstaten als de Europese Commissie blijkt dat dit kartel nooit veel steun heeft gehad. Het omgekeerde is zelfs het geval: de Europese Unie heet dit soort concurrentie (binnen grenzen) welkom.

Het Europese belastingbeleid kent drie doelen, die zonder enige twijfel met de liberale uitgangspunten zijn te verenigen: (1) het waarborgen van eerlijke concurrentieverhoudingen waar het belastingregels betreft, dat wil zeggen: de Unie treedt op tegen ongelijke behandeling tussen burgers en ondernemingen op basis van nationaliteit; (2) het opheffen van belemmeringen in de interne markt, bijvoorbeeld overmatige administratieve rompslomp bij het verkeer tussen lidstaten; (3) het wegnemen van grensoverschrijdende problemen waar mogelijk,

bijvoorbeeld: bij dubbele heffingen, de uitwisseling van informatie en de bestrijding van fraude.

Onlangs hebben Frankrijk en Duitsland de suggestie gedaan een EU-minimumtarief in te voeren voor de vennootschapsbelasting, waarvan de hoogte inderdaad nogal uiteenloopt. Zo kent Letland een tarief van 15 procent en Duitsland een tarief van 38,5 procent. Ook in Nederland wordt ondernemingswinst relatief zwaar belast. Ik vermoed dat Leen het Frans-Duitse initiatief verwacht met mijn aanzet tot het ontwerpen van een EU-belastinggrondslag, dat wil zeggen: gemeenschappelijke regels voor het vaststellen van de belastbare som.

Het eerste, Frans-Duitse voorstel past niet binnen het kader van de Europese doelstellingen, omwille van drie redenen: (a) zolang binnenlandse en buitenlandse ondernemingen aan dezelfde nationale tarieven worden onderworpen is er geen discriminatie – en waar dat wel gebeurt, bestaat er inmiddels een gedragscode voor de belasting op ondernemingen en zijn er de staatssteunregels van het EG-verdrag; (b) het uiteenlopen van de nationale tarieven vormt geen ernstige belemmering voor de interne markt; (c) tot slot, van een 'race to the bottom' is geen sprake. Vaak wordt beweerd dat lidstaten de lasten voor ondernemingen telkens verder omlaag schroeven om een aantrekkelijk vestigingsklimaat te scheppen. Minimumtarieven zouden nodig zijn om deze 'tax-dumping' een halt toe te roepen. De angst voor dit doemscenario blijkt echter ongegrond. Empirisch onderzoek leert weliswaar dat de nominale tarieven voor vennootschapsbelasting in de EU-lidstaten omlaag gaan, maar tegelijkertijd blijkt ook dat de effectieve belastingdruk ongeveer constant is.¹ Met andere woorden: een dramatische daling van inkomsten uit vennootschapsbelasting is tot nu toe uitgebleven, mede omdat overheden de belastinggrondslag hebben verbreed.

De Frans-Duitse plannen voor een minimumtarief, die nu ook door Nederland worden ondersteund, komen voort uit

angst. En angst is een slechte raadgever. Men vreest de aanzuigende werking van het goede fiscale vestigingsklimaat in nieuwe lidstaten, net zoals men verontrust raakt over de lagere arbeidskosten daar. Maar met dit voorstel gaan zij het probleem op de verkeerde manier te lijf. Wat veel lidstaten – waaronder zeker ook Frankrijk en Duitsland – nodig hebben, zijn hervormingen van de eigen economie, betere controle op de eigen overheidsbestedingen en een sterke vermindering van de lastendruk voor eigen burgers en ondernemingen. Maar het blijkt lastig die werkelijkheid onder ogen te zien. Druk uitoefenen op andere lidstaten is eenvoudiger. Zo lanceerde de Duitse regering onlangs het plan de Europese regiofondsen alleen nog beschikbaar te stellen aan de nieuwe lidstaten als zij hun tarieven zouden verhogen. Dit is de wagen voor het paard spannen. Alleen door hun vestigingsklimaat concurrerend te houden zullen deze landen hun achterstand inlopen. Door onze hoge tarieven aan hen op te leggen, zakt Europa in het moeras.

Het tweede voorstel, met betrekking tot een gemeenschappelijke en geconsolideerde belastinggrondslag, past uitstekend in het kader van het Europese fiscale beleid. Volgens het plan,

dat in de komende jaren moet worden uitgewerkt, moeten ondernemingen dezelfde regels kunnen hanteren bij het vaststellen van de belastbare som voor al hun Europese activiteiten. Dit betekent een flinke lastenbesparing en maakt grensoverschrijdend verkeer eenvoudiger. De Lissabon-doelstelling om Europa concurrerender te maken is ermee gediend en het wordt minder moeilijk fraude aan te pakken. De belastingconcurrentie, ten slotte, zal er niet onder leiden, want de tarieven blijven nationaal. Europese ondernemers hebben zich al achter het beginsel van een gemeenschappelijke grondslag voor vennootschapsbelasting geschaard. Nu de lidstaten nog.

Mr.drs. F. Bolkestein is Europees Commissaris voor de Interne Markt, Belastingen en de Douane Unie.

NOTEN

- 1 Structures of the taxation systems in the European Union, Data 1995-2002, European Commission, 2004 (http://europa.eu.int/comm/taxation_customs/publications/other/varia.htm#structures).

JUBILEUMSYMPOSIUM

Op 17 december aanstaande organiseert de Prof.mr. B.M.Teldersstichting in de Koninklijke Schouwburg te Den Haag ter gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan het jubileumsymposium:

Het liberalisme in de 21e eeuw

Het symposium 'Het liberalisme in de 21e eeuw' bestaat uit een ochtend- en een middagprogramma, waarin geselecteerde sprekers aan het woord zullen komen over de uitdagingen, problemen en dilemma's waarvoor mens en maatschappij in de nieuwe eeuw vermoedelijk gesteld zullen worden en over de mogelijke liberale antwoorden daarop. Het programma begint om 9.45 uur en sluit af met een borrel tot 18.00 uur.

Inleidingen zullen worden gehouden door: **Jozias van Aartsen** (fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer), **Sabine Bierens** (wetenschappelijk medewerkster bij de Teldersstichting), **Frits Bolkestein** (eurocommissaris, voormalig fractievoorzitter van de VVD), **Patrick van Schie** (directeur van de Teldersstichting), **Dirk Verhofstadt** (auteur van *Het menselijk liberalisme* en medeoprichter van de Vlaamse liberale denktank Liberales) en **Gerrit Zalm** (minister van Financiën en de liberale voorman in het kabinet). Een contrareferaat zal worden verzorgd door **Ronald van Raak** (Eerste-Kamerlid voor de SP).

De dag zal worden afgesloten met een forumdebat. De forumleden zijn: **Geert Dales** (burgemeester van Leeuwarden en voorzitter van de commissie-Liberaal Manifest), **Heleen Dupuis** (Eerste-Kamerlid voor de VVD), **Mark Rutte** (staatssecretaris van Onderwijs), **Edith Schippers** (Tweede-Kamerlid voor de VVD) en **Mark van de Velde** (wetenschappelijk medewerker bij de Teldersstichting).

Tijdens het symposium zal het ter gelegenheid van het jubileum samengestelde boek *Aurea libertas. Impressies van vijftig jaar Teldersstichting* worden gepresenteerd. De eerste exemplaren worden overhandigd aan **H.J. Witteveen**, (oprichter van de Teldersstichting) en **H. Langman** (sinds 1976 president-curator van de Teldersstichting).

De bijeenkomst en het forum worden voorgezeten door **Jos de Beus**, hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

U kunt zich vanaf 3 november voor deze bijeenkomst aanmelden, onder vermelding van uw naam, adres, telefoonnummer en/of e-mailadres, bij:

Prof.mr. B.M.Teldersstichting
Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
tel.: 070 363 1948
fax : 070 363 1951
e-mail: info@teldersstichting.nl

De kosten bedragen € 12,50 inclusief lunch. U dient dit bedrag over te maken op girorekening 33.49.769 van de Teldersstichting o.v.v. 'jubileumsymposium'. Toelating geschiedt op volgorde van aanmelding en ontvangst van uw betaling.

Voor meer informatie over de bijeenkomst en het voor de gelegenheid samengestelde jubileumboek kunt u terecht op de website van de Teldersstichting: www.teldersstichting.nl.

ETHIEK EN BAATZUCHT IN EEN POSTMODERNE WERELD

OP WELK PAARD WEDDEN WE?

ARTHUR DOCTERS VAN LEEUWEN

De laatste jaren laten een stortvloed aan bedrijfschandalen zien. Daardoor is de vraag opgekomen of het bedrijfsleven de verantwoordelijkheid wel aankan om zijn eigen misstanden op te lossen. De auteur zoekt het antwoord in het omkeren van de bewijslast. Die moet niet langer bij de beleggers liggen, maar bij de leiding van het bedrijf.

Menigmaal ben ik in Den Haag langs het borstbeeld van de grote pantheïst Spinoza gefietst en werd daarbij steeds vervuld van een zekere eerbiedige huiver die, als ik eenmaal voorbij was, neersloeg in het voornemen toch eens iets van hem te lezen. Ik moet bekennen dat ik het pas gedaan heb ter voorbereiding van dit betoog.

Het thema van de lezing moest volgens de secretaris van de Spinoza Stichting zijn: 'Kan het bedrijfsleven de verantwoordelijkheid aan om zijn eigen misstanden te corrigeren?' Hoewel ik mij van de zijde van een liberale stichting als deze had kunnen voorstellen dat mij enige vrijheid was gelaten ten aanzien van het te kiezen onderwerp, ligt het opgedragen onderwerp mij als voorzitter van de Nederlandse Autoriteit Financiële Markten (AFM) en het Europese comité van effectentoezichhouders (CESR) genoeg aan het hart om mij in vrijheid te laten binden.

Om de naamgever van deze stichting recht te doen, begin ik met een citaat uit zijn *Ethica* dat, zo zal wel blijken, kan gelden als grondtoon van deze lezing. Het betreft definitie 7 uit hoofdstuk I, luidende (in de Engelse vertaling): 'That thing is called free, which exists solely by the necessity of its own nature, and of which the act is determined by itself alone. On the other hand, that thing is necessary or rather constrained, which is determined by something external to itself to a fixed and determined method of existence or action.'¹

Vervolgens ontkom ik niet aan enkele reflecties over de vraagstelling. Dat moet omdat deze trefzeker een aantal vooronderstellingen bevat die naar mijn mening niet langer uitgangspunt van ons denken en dus ook niet van ons handelen kunnen zijn.

Allereerst 'het bedrijfsleven'. Is dat nog wel een fenomeen en als entiteit te benoemen, dus waarneembaar en goed van andere fenomenen te onderscheiden zoals we dat – met enige moeite – nog wel kunnen zeggen van bijvoorbeeld de rooms-katholieke kerk? En dan de veronderstelling dat het bedrijfsleven 'verantwoordelijkheid' heeft, en ook 'eigen misstanden'. Zoals ik het zie, heeft het niet verantwoordelijkheden zoals bijvoorbeeld de pers. Bovendien weet ik niet wat ik aanmoet met die 'eigen misstanden' van het bedrijfsleven. Ik persoonlijk heb mij nooit verantwoordelijk gevoeld voor – om eens iets te noemen – de Nederlandse slavenhandel. Ik vind dat dus niet mijn, laat staan mijn eigen, verantwoordelijkheid. Om te beginnen wist ik er niet van en kon ik ook niet ingrijpen. Trouwens, als ik er wel van zou hebben geweten en wel had kunnen ingrijpen, was het dan wel mijn verantwoordelijkheid? Dit terwijl ik het probleem niet veroorzaakt heb?

Je zou hebben gedacht dat de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog ons zouden hebben afgeleerd schuld en verantwoordelijkheid al te gemakkelijk te collectiviseren. Maar dat blijkt toch niet het geval te zijn. Wat dacht u bijvoorbeeld van het adagium 'de sterkste schoulers moeten de zwaarste lasten dragen'? Waarom moet ik dat? Ik wil het uit welbegrepen eigenbelang best doen, zeker als het in overleg met mij zou gaan. Maar kennelijk ligt achter die woorden een absolute morele claim die alleen al ontstaat omdat ik niet langer arm ben. Dat ik op weg naar enige welstand niemand heb uitgezogen, speelt bij deze verantwoordelijkheidstelling geen enkele rol.

Tot zo ver behandelde ik de onderliggende vragen in een betrekkelijk klassiek perspectief dat in ieder geval nog uitgaat van het bestaan van collectiviteiten en in elk geval niet uitsluit dat het behoren tot een collectiviteit verantwoordelijkheden met zich mee kan brengen, zoals bijvoorbeeld dienstplicht. De klassiek-moderne vooronderstelling bij een term als ‘het bedrijfsleven’ is die van waarneembaarheid, coherentie en het vermogen zichzelf te sturen. Een collectiviteit is dus ‘a free thing’ in de termen van het eerder aangehaalde citaat. Als je gerekend wordt tot zo’n collectiviteit, legt dat verantwoordelijkheden en plichten aan je op die je zelf niet gekozen hebt. Naarmate de collectiviteit meer van hem vergt, is het individu meer ‘unfree’. Een klassiek boek van de conflictsocioloog Coser heet *Greedy Institutions*.² Het gaat over instituties en organisaties die van alles claimen. Genoemd werden de communistische partij, maar ook democratische politieke partijen, de kerk en last but not least de vakbeweging.

ACCELEREREND PLURALISME

Maar gaan deze gedachtegangen, die een typisch modern, zo u wilt twintigste-eeuws karakter hebben, nog wel op? Scharniert die mooie collectivistische moderne maatschappij waar we in politicis zo vertrouwd mee zijn, niet in de richting van pluralisme, van een accelererende verscheidenheid in alles: optiek, normativiteit, denken, willen, voelen?

Overigens is het juist in liberale kring goed erop te wijzen dat we dit pluralisme zelf over ons hebben afgevoerd toen we ongeveer twee tot drie eeuwen geleden concurrentie introduceerden. Je kunt niet concurreren als je niet verschilt van degenen waarmee je concurreert.

En nu, na een ongeëvenaarde welvaarts groei die dit systeem tot het dominante wereldsysteem maakte, zijn de verschillen zo groot geworden dat ze onze vertrouwde manier van maatschappelijk waarnemen aantasten. De categorieën en collectiviteiten waarin we dachten, verdampen of worden onzichtbaar. Van Gunsteren spreekt van ‘De Onbekende Samenleving’.³

Mogelijk vindt u dit postmoderne gekwinkeler. Zie immers – zult u zeggen – de Code van de heer Tabaksblat en de zijnen waar het hele Nederlandse bedrijfsleven zich aan gaat houden. Klassieker kan het toch niet?

Nu is het mij al vaker opgevallen dat er in liberale kring weinig postmodernisten zijn. Groot is het geloof in

de alleenzalmakendheid van het parlementarisme, groot ook het geloof in de macht van de staat, die zich weliswaar niet overal mee moet bemoeien, maar de onderdanen wel mores moet leren – en die dat volgens liberalen kennelijk ook kan als ze zich misdragen.

Mijn mentale achtergrond is die van het staatsrecht. Ik hoef dus niet overtuigd te worden van de aantrekkelijkheid en de werkzaamheid van de klassieke schema’s. Niettemin meen ik dat deze schema’s ons in toenemende mate belemmeren de maatschappelijke werkelijkheid adequaat in beschouwing te nemen, met alle kwalijke gevolgen voor ons denken en handelen.

Heb ik een alternatief? Nee, dat heb ik niet. De leegte gaapt ons dus aan. Ik schaam mij daar in het geheel niet voor, want het heeft een paar eeuwen geduurd voor we een moderne politieke theorie bezaten waar iedereen een beetje mee uit de voeten kon. Nu de wereld echt fundamenteel verandert, zullen we dus opnieuw aan postmoderne politieke theorievorming moeten doen. Dat gebeurt ook wel degelijk, bijvoorbeeld door Bovens en Frissen.⁴

Hierover maak ik een paar opmerkingen. In de eerste plaats betekenen pluralisme en differentiatie niet klonen. Er gebeuren echt nieuwe dingen:

- Hiërarchieën zijn steeds minder werkzaam – horizontalisering;
- Er is steeds minder coördinatie vanuit een centraal punt – netwerkvorming;
- Mensen nemen steeds meer het eigen lot in handen – individualisering of ook wel decollectivisering;
- Alle nieuwe verschijnselen treden overal tegelijk op elke locatie in de wereld op – globalisering;
- Steeds meer zaken worden als echt beschouwd zonder dat je dat fysiek kunt vaststellen – virtualisering. Voorbeelden: is geld echt, wat is er echt aan een televisiebeeld.

Het door onszelf op gang gebrachte differentiatiemechanisme blijkt net als de doos van Pandora van alles te laten vliegen in een zo overweldigende mate dat het bijna te typeren is als ‘ondraaglijk pluralisme’.⁵ En ik waarschuw u er met klem voor u vooral niet blind te staren op verschijnselen als horizontalisering en individualisering. Want bedekt door klassieke patronen als internationaal overleg en Europeanisering zijn er krachtige maar helaas a-democratische ont-

wikkelingen als neo-autoritisme en meritocratisme.

We moeten goed voor ogen houden dat wat we post-modernisme noemen, nog helemaal geen politieke theorie is. Vooralsnog gaat het om constatering die wij niet mogen verwarren met verklaringen, zoals eertijds degenen deden die het historisch materialisme waren toegegaan. Wie herinnert zich niet CPN-leider Paul de Groot, die elke tegenslag, maar ook elke stalinistische misdaad vanuit het perspectief van de historische noodzaak een voor zijn volgelingen acceptabele plaats wist te geven.

STURINGSPRETENTIES: VERDOEMENIS EN SUCCESSEN

'Are we all doomed?' Betekent het feit dat moderne sturingspretenties die aanbodgericht, integralistisch en centralistisch van aard zijn hun werking verliezen, omdat de aanbodgeoriënteerde centraal geleide integrale organisaties niet meer zijn wat ze waren, maar zelf netwerkachtig worden en concurreren met netwerken? Betekent dit nu dat we alle sturingspretenties moeten opgeven? Nee, maar we moeten wel gaan kijken waarmee de succesvollen in de nieuwe tijd eigenlijk succes hebben, en we moeten schaamteloos van hen overnemen wat kan werken.

Er zijn best een paar praktische bevindingen voor degenen die de publieke zaak dienen. Je moet je concentreren: kijk naar het succes van single-issue bewegingen. Je moet heel helder zijn: gebruik persoonlijk gezag, ga uit van 'hun vraag' en niet van 'uw aanbod'. Ga niet uit van de relatie overheid-onderdaan, maar van processen tussen burgers en probeer die te verbeteren. Het succes van moderne toezichthouders is te verklaren omdat ze precies dat doen. Er is toch wel toegang voor degenen die er recht op hebben? U wentelt toch niet af? En u maakt de zwakken toch niet fijn? Dat zijn de vragen die moderne toezichthouders stellen.

VERANDERINGEN: JUIST HET BEDRIJFSLEVEN

Het bedrijfsleven is het meest onderhevig aan al dit soort veranderingen. We kennen allemaal de strijd over de besturingssoftware van PC's tussen de gigant Microsoft en het netwerk Linux. Maar wat is die gigant Microsoft? Ik heb daar nooit binnen gekeken, maar ik heb dat wel gedaan bij een vergelijkbaar bedrijf en daar zag je een zee van projectgroepen – een netwerk waarvan de deelnemers eigenlijk alleen nog een merk, technische kwaliteitsmaatstaven, expertise en

last but not least de financiering deelden. Er was geen aansturing van boven. Leidinggeven kwam neer op het bewaken van procescondities. De Nederlandse tak van dat bedrijf was meer dan honderdtwintig allianties aangegaan. Dat betekent dus dat ze het met meer dan honderdtwintig partners eens moet zien te worden over wat er in het bedrijf gebeurt. Waar houdt het ene bedrijf op en waar begint het andere? Wat moet je nog tot het ene bedrijf rekenen?

POSTMODERNE MISSTANDEN, POSTMODERNE OPLOSSINGEN?

Uiteraard kan je verstrengeling voor mindere frisse doelen gebruiken en kan je ook met de grens van wat je nog tot je bedrijf rekent spelen. Zie hier dan Enron. Een waarlijk gigantisch, volkomen onbegrijpelijk conglomeraat van bedrijven, die soms wel en soms niet iets met energie te maken hadden. Amerikaanse energiebedrijven zijn hierom al tientallen jaren berucht en reeds in de jaren dertig door Franklin D. Roosevelt onder toezicht van de Securities and Exchange Commission geplaatst. Enron had er nog een schepje bovenop gedaan en had allerlei 'special purpose vehicles' – juridisch zelfstandige eenheden dus – bedacht, door middel waarvan alle kwestieuze onderwerpen keurig van de balans werden afgevoerd. Teneinde te verduidelijken wat dit voor uw inzicht als belegger kan betekenen, geef ik u het voorbeeld dat de voorzitter van de International Accounting Standards Board, Sir David Tweedie, altijd gebruikt. Die IASB is bezig een wereldstandaard voor de verslaglegging te maken. Sir David onderzocht eens een balans van een grote vliegtuigmaatschappij en trof daarop niet één vliegtuigmachine aan. Die waren via leaseconstructies namelijk allemaal veilig in speciale financiële hangars ondergebracht.

De misstanden waarover we het hebben zijn er dus niet zomaar, maar vinden nu juist voor een belangrijk deel hun oorzaak in het ondoorzichtige gekrioel van de verschijnselen die ik zojuist heb opgesomd. Natuurlijk zijn financiële schandalen van alle tijden, maar het kan ons toch niet verbazen dat ze de vorm aannemen van de tijd waarin ze ontstaan.

En hoe is daar nu op gereageerd? Is er nu enige post-moderniteit te onderkennen in de manier waarop op dit min of meer postmoderne probleem is gereageerd? Op het eerste gezicht zou je zeggen: 'nee'. De Amerikanen

kwamen zeer spoedig met uitvoerige gedetailleerde en behoorlijk draconische wetgeving; inmiddels bekendstaand als de Sarbanes-Oxley wet. Het hele klassieke bestuurlijk-juridische arsenaal komt uit de kast: registraties, formulieren, rapportages en wat niet al. Maar wie even door de klassieke sluier heen kijkt, ziet wel degelijk enige postmoderne elementen in de aanpak.

In de eerste plaats laten de Amerikanen het lokaliteit-uitgangspunt los. Als je ook maar enigszins waarneembaar bent op de Amerikaanse effectenmarkt, al is dat nolens volens omdat buiten de wil van de onderneming partijen aandelen in jouw bedrijf daar aan elkaar verkopen, dan gelden de Amerikaanse regels. Het doet er niet toe waar je gevestigd bent, waar je genoteerd bent, wat voor regels daar gelden, of wie er toezicht houdt. De commotie die dit overal buiten de Verenigde Staten losmaakt, laat zich raden. Wat moeten wij niet-Amerikanen doen? Hetzelfde? Blijven overleggen?

Postmodern vind ik vooral dat men verantwoordelijkheden decollectiviseert. Uiteraard kan het bedrijf als voorheen kaalgeplukt worden, maar nu moeten de topmensen voortaan bij elke rapportage niet alleen voor de juistheid van die rapportage tekenen, maar bijvoorbeeld ook voor de effectiviteit van de interne controle. De persoonlijke gevolgen kunnen zeer dramatisch zijn: civiele aansprakelijkheid, het verbod om ooit nog bestuurder te zijn en gevangenisstraf, mogelijk allemaal tegelijk.

Al ken ik de Amerikaanse verhoudingen niet zo goed dat mij een echt oordeel zou toekomen – ik ben wel wat sceptisch over de effectiviteit van dit draconische geweld. Het was de bedoeling dat daardoor het vertrouwen van het publiek in de effectenmarkten zou worden hersteld. Maar als de beurskoersen weer omhoog zijn gegaan, komt het niet daardoor, maar door het begin van herstel van de groei van de Amerikaanse economie.

Eerder heb ik mijn Amerikaanse vrienden erop gewezen dat Thorbecke al zei dat het vertrouwen te voet komt en te paard gaat. Het lijkt me dus beter eens na te gaan denken over maatregelen die een werking hebben die gelijk oploopt met het tempo waarin het vertrouwen kan terugkeren.

UTILISTEN EN IDEALISTEN

Om daarop uit te komen moeten we weer terug naar het

verleden. Reeds bij de Grieken vinden wij de kern van het debat over de vraagstelling: 'zijn degenen om wie het gaat, in staat verantwoordelijk te zijn?'

De pre-socratische Grieken kenden al het verschil tussen de Physis en de Nomos. De Physis staat voor de mens als een door lust gedreven dier en de Nomos voor wat de mens verbindt met het hogere – met normen, met wat hem motiveert zijn lusten in te tomen. Antiphon, de sofist, drukte het als volgt uit: 'De eisen van de natuur, de Physis, zijn aangelegenheden van noodzakelijkheid, die van de Nomos die van overeenstemming of conventie.'⁶

Dit onderscheid blijven we door de eeuwen heen aantreffen en het vindt een voorlopige rustplaats in de opvattingen van het utilisme enerzijds en idealistische opvattingen anderzijds. Aan de utilistische opvatting zit meer vast dan op het eerste gezicht lijkt. Aanvankelijk lijkt het hierbij om een plat mensbeeld te gaan. De mens als platworm zogezegd, hij kruipt toe naar suikerwater en blijft weg van elektrische schokken. Als de pakkans vermenigvuldigd met de sanctie maar groot genoeg is, zal hij wangedrag vermijden, en als de beloning maar bereikbaar en hoog genoeg is, zal hij die zoeken. Dat lijkt dus sterk op de Physis en de mens lijkt hier benaderd te worden als een 'unfree thing'. Maar bij nadere beschouwing blijkt het omgekeerde het geval te zijn. Want wat niet verboden is – dat mag. De burger mag binnen zijn perk echt kiezen en de anderen, wie het ook zijn, kunnen hem binnen zijn perk geen eisen stellen die hij zelf niet accepteren wil. Tot al die anderen behoren ook de overheid en allerhande collectiviteiten.

Bij de idealisten – in liberale kring zijn dat vooral de ontplooiingsliberalen – is het bij nader inzien net andersom. Het individu wordt wel aangesproken op zijn Nomos die het hem mogelijk maakt zijn lusten in te tomen, maar hij mag eigenlijk alleen kiezen voor het heilig ideaal. Het individu is dus niet vanuit zichzelf vrij. Het vindt immers zijn ware vrijheid pas in de realisatie van het ideaal. Waar dat toe leiden kan, hebben we in de afgelopen eeuw gezien.

Dit debat tussen de utilisten en de idealisten woedt hevig in de kring van al degenen die betrokken zijn bij het financiële toezicht. De meer utilistische benadering, die overigens overweegt en in de Sarbanes-Oxley wetgeving te vinden is, noemen we de 'rule-based approach'. De meer idealistische gerichtheid zit in de Rijnlandse hoek,

waar men ervan uitgaat dat ook de industrieel op zijn geweten is aan te spreken. Dat noemen we de 'principle-based approach'.

BAATZUCHT

Al neemt de invloed van een 'principle-based approach' wat toe, de 'rule-based approach' overweegt en dat is niet vreemd. De Anglo-Saksen spreken openlijk over 'greed' als ze het hebben over de aandrift die alles wat op de financiële markten gebeurt, aandrijft. Ik zou het baatzucht willen noemen en inderdaad: niemand wil aan een transactie verliezen, we willen er allemaal bij winnen, voor ons levensonderhoud, voor ons pensioen, voor een nieuwe piano.

Diezelfde baatzucht is de eerste reden waarom de emoties zo hoog oplopen en waarom de reacties zo heftig zijn. We hebben het gewoon over gefrustreerde baatzucht. Als we naar een oplossing zoeken, zullen we dit gegeven in acht moeten nemen. Dat is nog niet zo eenvoudig, want juist in het hart van het hart van het kapitalistische systeem – de koop en verkoop van effecten – is de winst van de een nu eenmaal het verlies van de ander.

Kennelijk is gefrustreerde baatzucht dus een aandrift waar we zeker zo veel rekening mee moeten houden als met de baatzucht zelf. En we kunnen die frustratie kennelijk alleen maar onder controle houden als aan heel specifieke condities is voldaan. Die condities blijken overigens naar tijd en plaats te variëren. Zo is bijvoorbeeld op de eerste effectenbeurs ter wereld, die in Amsterdam, in de zeventiende eeuw de handel in opties als een schandelijk bedrijf aangemerkt. Het vond vervolgens natuurlijk toch plaats, illegaal maar oogluikend toegestaan, in de koffiehuizen van die dagen.

Dezer dagen lijkt het erop dat alle reacties, afgezien van gefrustreerde baatzucht, nog een andere gemeenschappelijke noemer hebben. We voelden ons weerloos: weerloos tegenover half geheime kartels en prijsafspraken van bouw-aan-nemers; weerloos tegenover fraude, die soms ontstond door mogelijke nalatigheid van de leiding, maar soms ook zelf bevorderd werd door de leiding; weerloos tegenover kunstig samengestelde financiële rapportages, waar wel een handtekening van een accountant onder staat omdat een en ander niet in strijd met de wet zou zijn, maar die toch te rooskleurig waren; weerloos tegenover bestuursvoorzitters die hun baatzucht niet onder controle hadden en die ook niet door hun betere ik of hun president-commissaris werden teruggefloten.

We zeggen te accepteren dat we als gladiatoren in de kapitalistische arena staan, maar blijkbaar willen we het gevaar allemaal even goed kunnen zien en willen we ook niet ongewapend in de arena staan.

OP WEG NAAR 21STE-EEUWSE VERBETERING

We zijn wel op weg naar verbetering. We hebben aan de grimmige kant Sarbanes-Oxley en aan de wat meer op eigen verantwoordelijkheid gerichte kant de Europese voorstellen van Bolkestein en de code van Tabaksblat, die iedereen geheel vrijwillig gaat omhelzen.

Als voorzitter van de AFM zeg ik u dat wij al de voorstellen van Tabaksblat, die het meest rijp zijn, moeten overnemen. Ze gaan immers over verbeteringen die vandaag en morgenochtend al mogelijk zijn. Ze vergroten de transparantie, de zichtbaarheid van risico's. En ze maken beter zichtbaar wie precies verantwoordelijk waren en wat met die verantwoordelijkheden is gedaan. Ze geven aandeelhouders, maar indirect ook stakeholders, betere wapens in handen. Laat het betere niet de vijand van het goede worden.

Maar als ik deze voorstellen, evenals Sarbanes-Oxley, langs de postmoderne meetlat leg, moet mijn conclusie wel zijn dat ze niet geconcentreerd genoeg zijn, en naar mijn gevoel ook te genuanceerd. Ik vind het niet erg dat ze in wezen precies willen voorschrijven hoe de besturing van een onderneming ingericht moet worden. Je mag overigens wel van de code afwijken als je het maar uitlegt. Maar juist op dit punt heb ik de meeste twijfel. Ik betwijfel ten eerste of de 'Comply or Explain'-benadering (leg uit of volg de code na) wel een mechanisme genereert dat sterk genoeg is om andere mechanismen die nu de problemen veroorzaken, te overwinnen.

Kijken wij bijvoorbeeld naar de wereldstandaard voor financiële rapportage (IAS) die in een ver stadium van ontwikkeling is, dan zullen de daarin vervatte buitengewoon complexe normen niet de transparantie brengen waarnaar wij zo snakken – althans zolang de leiding van het bedrijf samen met de externe accountant kan blijven zoeken naar hetgeen, gegeven die standaarden, nog aanvaardbaar is.

Ziedaar mijn duit in het postmoderne zakje. Het is een voorzichtige poging de discussie over bestuursverantwoordelijkheid en -verantwoording, die we in de wandeling de Corporate Governance-discussie noemen, meer in het perspectief van de eenentwintigste eeuw te plaatsen.

OMGEKEERDE BEWIJSLAST

Ik voorzie dus dat wij de bewijslast zullen moeten omkeren; ik heb het dan misschien wel over overmorgen. Niet wij, die ons geld aan de onderneming beschikbaar hebben gesteld, moeten aantonen dat de leiding zich jegens ons niet goed verantwoord heeft, maar de leiding behoort dat te doen. Op de leiding van de onderneming rust de plicht aan te tonen dat haar verantwoording zo goed was dat wij wisten wat we deden toen we geld in de door haar geleide onderneming stopten. De leiders van de onderneming hebben immers alle mogelijkheden die wij niet hebben: zij kunnen spelen met complexiteit, financiële arrangementen, allianties en wat niet al.

We laten nu in wezen precies het tegenovergestelde mechanisme toe: het mechanisme dat luidt 'Kan het? Is dit nog toelaatbaar?'. Dat mechanisme leidt noodzakelijkerwijs tot intransparantie. Het enige wat er opzit, is dat mechanisme om te draaien en de bewijslast niet bij ons, beleggers, te leggen, maar bij degenen aan wie wij ons geld toevertrouwd hebben. Als er een probleem – een misstand – is in een onderneming, zijn zij het die de veroorzakers zijn. De verantwoordelijkheid behoort dus ook allereerst op hen te rusten. Zij zijn het die moeten aantonen dat zij ons vertrouwen waard zijn.

Ik heb het over overmorgen omdat ik aanvoel dat men naar deze propositie weinig oren zal hebben. Maar ik heb het hiermee echt niet over onbereikbare, utopische gedachten. Het omkeren van de bewijslast komt in het civielrecht heel veel voor; daar komt u bijvoorbeeld achter als u een voetganger aanrijdt. In het financiële bestuursrecht is het niet alleen in Nederland maar overal al zo dat, zoals het zo mooi heet, 'de betrouwbaarheid van de bestuurder niet buiten twijfel mag staan'. Zodat wij alleen maar gereede twijfel aan die betrouwbaarheid aannemelijk hoeven te maken en het vervolgens de bestuurder natuurlijk vrijstaat om zich van die twijfel schoon te wassen. Waarom trekken wij een gelijksoortige eis niet door naar personen die ondernemingen leiden waarvan het financiële en maatschappelijke belang geenszins onderdoet voor dat van een bank of effectenhuis?

Wij moeten bij de beoordeling van deze gedachte betrekken dat er reeds nu grote marktpartijen zijn die hiernaar handelen. Zo willen bijvoorbeeld het grootste Amerikaanse pensioenfonds en het grootste Britse pensioenfonds

niet in Nederlandse fondsen beleggen vanwege de hier heersende intransparantie en gebrekkige zeggenschap.

Tot slot een citaat van Plato. Het komt uit de dialoog genaamd *Phaedrus* en luidt als volgt: 'Het ene paard dat de meest eervolle stelling inneemt is recht van gestalte, flink van leden, hoog van hals, lichtelijk krom van neus, wit van tint, donker van oog, eergierig doch met matigheid en bescheidenheid, het is tuk op waarachtige roem en het laat zich menen zonder slaag, alleen door bevel en aanspraak. Het ander daarentegen is scheef, plomp, zo maar lukraak samengeflanst, zwaar van nek, kort van hals, stomp van neus, zwart van tint met grauwe, bloeddoodlopen ogen, vertrouwd met uitspatting en pocherij, borstelig om de oren, doof, nauwelijks luisterend naar zweep en spoor tegelijk.'⁷

Dat ene paard zal, als het zijn voortreffelijkheid mag aantonen, wel uit zichzelf gaan lopen, maar hoe hard zal dat andere paard wel niet gaan lopen als het zou merken dat het niet alleen veel te verliezen heeft bij intransparantie, maar nog meer te winnen bij vertrouwenwekkende verantwoording? Op welk paard wedt u?

Mr. A.W.H. Docters van Leeuwen is voorzitter van het bestuur van de Autoriteit Financiële Markten. Dit is de bewerkte tekst van zijn Spinozalezing, uitgesproken op 25 oktober 2003 te Amsterdam.

NOTEN

- 1 Benedict de Spinoza, *Ethics* (1677), vertaald uit het Latijn door R.H.M. Elwes (1889), MTSU Philosophy Webworks Hypertext Edition © 1997, www.spinoza.net.
- 2 L.A. Coser, *Greedy Institutions*, Free Press, 1974.
- 3 H.R. van Gunsteren, *Culturen van besturen*, Amsterdam, 1994, pp. 127-144.
- 4 M. Bovens, *De digitale rechtsstaat: beschouwingen over informatiemaatschappij en rechtsstaat*, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1999.
- 5 Titel van een lezing die ik ooit hield aan de Universiteit van Tilburg. De tekst is ten gevolge van nonchalance mijnerzijds verloren gegaan.
- 6 Lawrence C. Becker and Charlotte B. Becker, *A History of Western Ethics*, Garland Pub., 1992.
- 7 Plato, *Phaedrus*, vertaald door Benjamin Jowett, the Internet Classic Archive, www.classics.mit.edu.

DE VERLOKKINGEN VAN HET EMANCIPATIELIBERALISME

MATHIEU ANDRIESSEN

In liberale kring is het debat losgebroken over het soort liberalisme dat de VVD moet uitdragen. Sommige deelnemers aan het debat propageren het emancipatieliberale. De koppeling van de begrippen emancipatie en liberalisme betekent volgens de auteur echter een bovenmatige aandacht voor het positieve vrijheidsbegrip, waardoor te veel macht bij de staat komt te liggen.

EMANCIPATIELIBERALISME

Een van meest interessante 'liberale stromingen' die de laatste tijd in de richtingenstrijd binnen de VVD de revue is gepasseerd, is een stroming die eufemistisch 'emancipatieliberale' wordt genoemd. Een van de jongste pennevruchten van de VVD-fractie in de Tweede Kamer – de 'Beleidsnotitie integratie van niet-westerse allochtonen' – neemt dat emancipatieliberale als uitgangspunt.

De term komt van voormalig VVD-leider Frits Bolkestein. Met Bolkesteins definitie van 'emancipatieliberale' lijkt weinig mis: de waarde van 'individuele zelfbeschikking' is bij Bolkestein niet cultureel, maar moreel. Bolkestein zet zijn emancipatieliberale af tegen doorgeschoten relativistische vormen van multiculturalisme en concludeert dat tolerantie van culturen en religies een groot goed is, maar dat culturen en religie ook strijdig kunnen zijn met individuele zelfbeschikking, bijvoorbeeld van vrouwen. 'De onderdrukking van cultuur of religie is dan de bevrijding van het individu', aldus Bolkestein.¹ *So far so good*, omdat die definitie in het midden laat wanneer iemand wordt onderdrukt door de eigen religie of cultuur, of wanneer het aanhangen van een bepaalde religie of het hebben van een bepaalde levensstijl een vrije en bewuste keuze is. Het is immers verdraaid lastig te doorgronden wanneer de vrijwillige keuze om onderdeel te

zijn van een groep overgaat in groepsdwang. Laat staan dat Bolkestein aangeeft wie die moeilijke taak van scheidsrechter op zich moet gaan nemen.

De vraag kan dan ook worden gesteld of het verstandig is een zo weinig concreet idee te bombarderen tot specifics van het liberalisme. Want het lijkt in praktijk en theorie niet zonder risico. Zo sprak Jozias van Aartsen onlangs in Rotterdam de VVD toe over integratiebeleid. Hij zei daar onder andere: 'Het gaat om de emancipatie van het individu. De vrije mens staat centraal. Maar vrijheid bestaat niet zonder orde. Wij durven dus grenzen te stellen aan culturele diversiteit, om het individu of de openbare orde te beschermen.' Verwarring alom (klaarblijkelijk ook bij voormalig fractievoorzitter Hans Dijkstal) over het scala aan maatregelen dat aan zo veel wijsheid kan ontspruiten. Emancipatie en integratie vormen dan ook een moeilijk beheersbare en uiterst gevaarlijke combinatie.

INDIVIDU OF GROEP

Het idee achter het emancipatieliberale is van volstrekt ontplooiingsliberale aard. De ontplooiing van het individu wordt immers belemmerd door de groep waarvan deel wordt uitgemaakt. In geschrift 65 van de Teldersstichting – *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* – past Andreas Kinneking zijn onderscheid tussen het ideaaltypische ontplooiingsliberalisme en het ideaaltypische zogenaamde utilitaristische liberalisme ook toe op de relatie individu-groep.²

In het utilitaristische liberalisme wil de mens zich niet primair 'ontplooiën', maar vooral zijn nut maximaliseren. De mens streeft na wat hem nuttig of zinvol lijkt. De invloed van de maatschappelijke omgeving op het individu wordt overwegend positief ingeschat. De groep kan het individu weinig schade berokkenen en beschermt juist de

belangen van het individu omdat individuen met gemeenschappelijke belangen en ideeën, ter behartiging van die belangen, groepen vormen. Concurrentie tussen groepen verhindert vervolgens monopolieachtige macht over individuen. Voorwaarde blijft wel dat sprake is van onbelemmerde en vrijwillige toe- en uittreding, zonder welke het 'van cynisme [zou] getuigen (...) nog te stellen dat het individu in de groep blijft omdat het hem tot voordeel strekt'.³ De vrijheid van vereniging en vergadering is een essentieel element van de vrijheid van het individu. De groep genereert bovendien bindende krachten, zonder welke de samenleving desintegreert.

Het ontplooiingsliberalisme hecht veel minder waarde aan de stabiliserende kwaliteiten van de groep. Individuen kunnen immers door anderen in de groep in hun ontplooiing worden gefrustreerd en worden geïndoctrineerd. Hoge groepsdruk kan er zelfs toe leiden dat individuen zich niet langer met de samenleving als geheel verbonden voelen, maar nog slechts met de eigen groep. Precies de situaties die men met het integratiebeleid tracht te voorkomen.

De vraag is of het individu *primaire* moet worden beschermd tegen de invloeden van de groep of tegen de invloeden van de staat. Kinnegings conclusie is dat ontplooiingsliberalen door hun fixatie op de verderfelijke invloed van de groep de nog verderfelijker invloed van de staat uit het oog dreigen te verliezen. Ontplooiingsliberalen beschermen dan het individu met de staat tegen de groep; utilitaristische liberalen beschermen het individu met de groep tegen de staat. Hoewel die tweedeling natuurlijk sterk is gechargeerd – geen enkele liberaal verwacht veel heil van de staat en elke liberaal ziet de grote nadelen van groepsdruk – kan men wel stellen dat de ontplooiings- en emancipatieliberale meer vertrouwen stellen in de overheid dan in de groep. De vraag is of dat vertrouwen gerechtvaardigd is, zeker wanneer groepen vrijwillig en zonder grote repercussies kunnen worden betreden en verlaten.

Kinneging beschrijft in een interessante passage dat de verschillen in opvatting tussen utilitaristisch liberalisme en ontplooiingsliberalisme wat betreft de relatie groep-individu ten dele kan worden verklaard uit de historische omstandigheden waaronder beide stromingen zijn ontstaan. Het utilitaristische liberalisme zou zijn ontstaan in

tijden van grote maatschappelijke onrust, burgeroorlog en revolutie en daarom, door de nadruk te leggen op de bindende krachten in de samenleving, een reactie vormen op een situatie waarin de saamhorigheid zo gering is dat vreedzaam naast elkaar leven onmogelijk wordt. Het ontplooiingsliberalisme zou zijn ontstaan in vreedzame en rustige tijden en daarom, door de nadruk te leggen op verscheidenheid en variëteit, een reactie vormen op de knellende consensus over de heersende normen en waarden. De beide stromingen zouden dan voornamelijk zeer verschillend *lijken* omdat ze reageren op volstrekt verschillende situaties: aan de ene kant het ontbreken van elke druk vanuit de groep, aan de andere kant juist een te grote druk vanuit de groep.

Een 'keuze' voor ontplooiingsliberalisme of utilitaristisch liberalisme zou analoog aan die redenering kunnen voortkomen uit analyse van de hedendaagse invloed van groepen op individuen. Ziet men de samenleving als een saaie, bekrompen eenheidsworst, dan kiest men voor het ontplooiingsliberalisme. Mist men daarentegen de eenheid en vreest men de ontwrichtende gevolgen van uiteenlopende opinies en levensstijlen, dan kiest men voor het utilitaristische liberalisme. De nu door de VVD gemaakte keuze voor de ontplooiingsvariant is dan op zijn minst vreemd, wanneer volgens de aanhangers van het emancipatieliberale het ook aan 'normen-en-waardencement' in de samenleving zou ontbreken. Een 'ruk naar rechts' is er overigens met de keuze voor het emancipatieliberale niet bij, tenzij met rechts het wantrouwen wordt bedoeld jegens een specifieke bevolkingsgroep die sterk naar binnen gericht zou zijn en die de ontplooiing van haar leden zou belemmeren. De (naleving van) de normen en waarden door het overgrote merendeel van de samenleving wordt als een niet-probleematisch gegeven beschouwd; de pijlen van de emancipatieliberale richten zich vooral op groepen met een ander normen-en-waardenpatroon.

JOHN STUART MILL

Bij de samenkomst van emancipatie en liberalisme denkt menigeen meteen aan John Stuart Mill, die als een van de eerste liberalen de verbanden tussen beide begrippen probeerde te duiden. In 'The subjection of women' wijst Mill op twee punten die de emancipatie van vrouwen in

1869 bemoeilijkten: de achtergestelde rechtspositie van vrouwen en het lage algemene opleidingsniveau van mannen (en vrouwen). Mill schreef daarom: 'When we consider how vast is the number of men, in any great country, who are little higher than brutes, and that this never prevents them from being able, through the law of marriage, to obtain a victim, the breadth and depth of human misery caused in this shape alone by the abuse of the institution swells to something appalling'.⁵ Alle reden dus daar destijds iets aan te doen. Relevant is op te merken dat Mill emancipatie de facto gelijkstelt aan het verkrijgen van gelijke rechten en het verhogen van het algemene opleidingsniveau door middel van educatie.

Zelfs Mill – voor velen toch dé exponent van het ontplooiingsliberalisme – heeft echter een ambivalente houding tegenover onderwijs. Want hoewel onderwijs bijdraagt aan het verhogen van het algemene opleidingsniveau – en dus aan het verminderen van oppervlakkigheid en eenvoudige beïnvloedbaarheid van mensen – ziet Mill het onderwijs ook als een van de oorzaken van toeneemende vervlakking, vermindering van diversiteit in opinies en van vergroting van de kans op assimilatie: 'every extension of education promotes [assimilation], because education brings people under common influences, and gives them access to the general stock of facts and sentiments'.⁶ Mill staat bekend om zijn hekel aan mensen die kritiekloos de publieke opinie napraten.⁷

Mill bewandelt de weg tussen eenvormigheid door gebrek aan educatie en eenvormigheid door de beperkingen van de keuzevrijheid die educatie uiteindelijk met zich mee zou kunnen brengen. Men kan daaruit concluderen dat emancipatie bij Mill – naast het verkrijgen van gelijke rechten – het proces is van zelfontplooiing door educatie, *tot het moment dat bewuste keuzes kunnen worden gemaakt*. Vanaf dat moment staat het individu er alleen voor; niets of niemand mag hem of haar nog van de gemaakte keuzes afhouden. Zelfs als die keuzes slecht voor hem of haar zijn, maar niemand anders schade wordt berokkend, is dat bij Mill een ongemak dat 'society can afford to bear, for the sake of the greater good of human freedom'.⁸ Binnen het schadebeginsel zijn bij Mill daarom zowel vrijheid als diversiteit voorwaarden voor ontwikkeling en vooruitgang; individualiteit en variëteit zijn de ultieme doelen van progressieve politiek. Geheel

in tegenspraak met het hedendaagse VVD-liberalisme, kan men bij Mill het antwoord op de vraag lezen of integratie überhaupt een legitiem streven is: 'The demand that all other people shall resemble ourselves, grows by what it feeds on. If resistance waits till life is reduced nearly to one type, all deviations from that type will come to be considered impious, immoral, even monstrous and contrary to nature', een risico waar tegenwoordig bijvoorbeeld de Britse filosoof John Gray met een zekere regelmaat op wijst.⁹

Op het gebied van gelijke rechten is sinds Mill een grote slag gemaakt, en ook het algemene opleidingsniveau, zowel van mannen als van vrouwen, is sterk gestegen. Desondanks blijven religie en oude en nieuwe geloofspraktijken een belangrijke rol spelen in het leven van veel mensen, wat overigens niet zelden een positieve invloed heeft op hun maatschappelijke gedrag. Maar waar de juiste verhouding tussen diversiteit en het noodzakelijke 'cement van de samenleving', tussen individu en conformering aan groepsgedrag, zich ook moge bevinden, dat emancipatie en integratie logisch in elkaars verlengde zouden liggen blijkt in ieder geval bij Mill nergens. Het enige moment waarop beide concepten elkaar ontmoeten is wanneer ontplooiing leidt tot maatschappelijke vervlakking, precies de situatie die Mill met een zo groot mogelijke keuzevrijheid wil voorkomen.

Bovendien was Mill – die voor veel klassiek-liberalen toch dé boeman is die een in hun ogen onverantwoord vergaande uitbreiding van het staatsingrijpen legitimeerde – tegen staatsonderwijs. Onderwijs moest weliswaar worden verplicht, maar inhoudelijk aan ouders zelf worden overgelaten en door de staat worden gefinancierd indien de ouders het niet kunnen betalen.¹⁰ Het zou een aardige exercitie in ideeëngeschiedenis zijn om eens te achterhalen waar het wantrouwen jegens de groep binnen het ontplooiingsliberalisme de overhand kreeg boven het wantrouwen jegens de staat. Zeker is dat de slinger bij Mill nog niet was doorgeslagen.

Wie emancipatie en integratie wel in één adem noemt, neemt impliciet onvoldoende afstand van diegenen die streven naar assimilatie. Bolkesteins lofzang op zelfbeschikking is een gotspe wanneer we zeggen dat mannen en vrouwen weliswaar over hun eigen lot mogen beschikken, maar dat ze met dat nieuw verworven zelfbeschikkingsrecht dan wel

dezelfde keuzes moeten maken als 'wij'. Je kunt niet iemand de vrijheid geven zich te ontplooiën om hem of haar vervolgens mede te delen dat het resultaat je niet zint. Liberalen die die grens overschrijden, bezondigen zich aan dezelfde indoctrinatie die zij terecht trachten te bestrijden. De vraag hoeveel VVD'ers nu werkelijk zouden staan te juichen als al die geëmancipeerde medeburgers *en masse* lid zouden worden van een seculier kerkgenootschap lijkt legitiem.

POSITIEVE VRIJHEID?

Om te zien waar het emancipatieliberale uiteindelijke toe zou kunnen leiden (waarmee niet is gezegd dat zulks de intentie is van de aanhangers), kan men het beste terecht bij het werk van Isaiah Berlin. De koppeling van de begrippen emancipatie en liberalisme betekent een bovenmatige aandacht voor het positieve vrijheidsbegrip. Berlin stelt dat veel waarde hechten aan zelfontplooiing en zelfbeschikking al snel vervelende bijkomstigheden heeft. Immers, als iemand klaarblijkelijk kan 'ontplooiën', hoe weet hij dan zeker of hij de staat van zijn ontplooiende zelf al heeft bereikt? In hoeverre staat hij al in contact met zijn ontplooiende 'ware' zelf? Machthebbers kunnen van die onzekerheid over het ware zelf misbruik maken (en hebben dat in het verleden ook veelvuldig gedaan) door te stellen dat iemand zijn ware zelf nog niet heeft bereikt. Die constatering stelt hun in staat beslissingen voor anderen te nemen, met als legitimatie dat die anderen, als zij tenminste volledig in contact zou staan met hun ware zelf, precies dezelfde beslissing zouden nemen. In de woorden van Berlin: 'there is not a dictator in the West who in the years after Rousseau did not use this monstrous paradox in order to justify his behaviour. The Jacobins, Robespierre, Hitler, Mussolini, the Communists all use this very same method of argument, of saying men do not know what they truly want – and therefore by wanting it for them, by wanting it on their behalf, we are giving them what in some occult sense, without knowing it themselves, they themselves “really” want'.¹¹

Een en ander leidt Berlin ertoe met instemming Mill na te zeggen dat “pagan self-assertion” is as worthy as “Christian self-denial”.¹² Heidens zelfbewustzijn is net zo waardevol als christelijke zelfopoffering. Zolang een zekere mate van onderwijs maar verplicht blijft en zolang je maar je eigen keuzes mag blijven maken.

LIBERAAL MANIFEST

De VVD werkt onder leiding van een werkgroep aan een nieuw Liberaal Manifest. Zij doet er om bovenstaande redenen verstandig aan de verlokkingen van het modieuze positieve vrijheidsbegrip te negeren. Men begeeft zich al snel in het grijze gebied waarin het moeilijk te onderscheiden is of keuzes vrijwillig of onder dwang worden gemaakt. In dat grijze gebied is het erg lastig manoeuvreren: een ontplooid individu gaat zijn eigen weg, wat de groep, de staat of de publieke opinie daar ook van moge denken.

Daarmee is niet gezegd dat integratiebeleid overbodig is. Het begrip 'economische integratie' – dat ook voorkomt in het vocabulaire van het VVD-integratiebeleid – biedt bijvoorbeeld uitstekende aanknopingspunten. Maar economische zelfstandigheid is door de overheid afdwingbaar door juist helemaal niets te doen. Het is niet voor niets dat de houding tegenover integratie in de Verenigde Staten anders is dan hier te lande.

Zonder hier te pleiten voor Kinnegings utilitaristische liberalisme – de gevaren die voortkomen uit de groep zijn evident, zeker als een bepaalde *Bildung* achterwege blijft – dient men zich ook de gevaren van staatsingrijpen te allen tijde te realiseren. Indoctrinatie is indoctrinatie, of zij nu voortkomt uit de groep of uit de staat.

Isaiah Berlin sprak eens: 'perhaps the chief value for liberals of political – “positive” – rights, of participating in the government, is as a means for protecting what they hold to be an ultimate value, namely individual – “negative” – liberty'.¹³ Daar is geen speld tussen te krijgen, behalve dan dat Berlin enig gevoel had voor understatement. Liberalen behoren in de politiek te vechten voor de negatieve vrijheid. De aandacht voor positieve vrijheid kunnen zij met een gerust hart overlaten aan anderen. Zeker in deze tijden waarin electoraal gewin synoniem lijkt te zijn aan een anti-establishmenthouding hoeven liberalen slechts te overtuigen met hun stelling dat het met die gevestigde overheid een stuk minder kan. Door juist in samenwerking met de overheid voor te schrijven hoe mensen zouden moeten leven, verkoop je die boodschap maar moeilijk.

Drs. M. Andriessen is auteur van het onlangs bij de Teldersstichting verschenen geschrift Bureaucratie aan banden. Perspectieven voor een nieuwe dereguleringsoperatie.

NOTEN

- 1 F. Bolkestein, 'John Rawls. Filosoof in de avondschemer van de twintigste eeuw', *Liberaal Reveil*, nr. 2, 2004, p. 57.
- 2 A.A.M. Kinneking, *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, geschrift 65 van de Teldersstichting, Den Haag, 1988, pp. 57-86. Zie ook G.A. van der List, *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, geschrift 82 van de Teldersstichting, Den Haag, 1995, pp. 17-22.
- 3 Kinneking, p. 69.
- 4 Ibidem, pp. 64-66.
- 5 J.S. Mill, 'The subjection of women', in: *On Liberty and other writings*, Cambridge, 1995 (1859/1869/1879), p. 152
- 6 Mill, p. 73.
- 7 En zag in navolging van de Toqueville de risico's van een sterke publieke opinie.
- 8 Mill, p. 82.
- 9 Zie bijvoorbeeld: John Gray, *Two faces of liberty*, 2000, p. 122 e.v.
- 10 Mill, p. 106.
- 11 I. Berlin, *Freedom and its betrayal. Six enemies of human liberty*, Londen, 2003, p. 47.
- 12 I. Berlin, *Liberty*, Oxford, 2002 (1958), p. 174.
- 13 Ibidem, p. 211.

PARALLELSESSIE

Op zaterdag 27 november a.s. organiseert de Teldersstichting tijdens de Algemene Vergadering van de VVD het debat:

Liberalisme en bijzonder onderwijs

In dit debat zullen twee gezaghebbende wetenschappers en een uitgesproken Kamerlid aan het woord komen over dit onderwerp dat de liberale gemoederen het afgelopen jaar herhaaldelijk heeft beziggehouden. Inleidingen worden gegeven door:

- *drs. A. Hirsi Ali*, lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer;
- *prof.dr. N.L. Dodde*, emeritus hoogleraar in de geschiedenis van het onderwijs aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en auteur van het artikel 'Alweer een schoolstrijd?' in *Liberaal Reveil*, nr. 4 (augustus) 2004;
- *prof.dr. S. Dijkstra*, emeritus hoogleraar Onderwijskunde aan de Universiteit Twente, lid van de VVD-partijcommissie onderwijs en medeondertekenaar van de brief 'Echte liberalen koesteren de vrijheid van onderwijs' van december 2003.

Na de inleidingen zal er ruime mogelijkheid zijn voor discussie tussen inleiders onderling en met aanwezigen in de zaal.

De bijeenkomst vindt plaats tijdens de serie parallelsessies in de middag van **13.30 tot 14.45 uur** op de Algemene Vergadering van de VVD in De Leeuwenhorst, Langelaan 3, Noordwijkerhout.

U kunt zich voor deze parallelsessie aanmelden bij de Teldersstichting door een bericht per post, fax of e-mail te sturen naar onderstaand adres of nummer. Vermeld u daarbij uw naam, adres, telefoonnummer en eventueel e-mailadres.

Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Koninginnegracht 55a, 2514 AE Den Haag, fax 070 363 1951, info@teldersstichting.nl

DE NIEUWE BIJSTAND

KEES DE GRUITER

De bestaande sociale voorzieningen in Nederland werken zwartwerken in de hand. De auteur acht het daarom hoog tijd alle uitkeringen af te schaffen en over te gaan op een stelsel waarin de individuele verantwoordelijkheid centraal staat, onder andere door de invoering van een basisinkomen.

Het Nederlandse sociale vangnet houdt mensen gevangen. De combinatie van de armoedeval en het verbod om te werken naast een uitkering heeft tot gevolg dat mensen ofwel berusten in hun lot, of zwart bijverdienen. Over zwartwerken bestaat nauwelijks publieke verontwaardiging waardoor het een niet te bestrijden fenomeen is geworden. Het systeem maakt geen onderscheid tussen mensen die echt niet kunnen werken en mensen die met de juiste prikkels weer in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Een strikt gehandhaafd verbod voor gemeenten om kortingen en kwijtscheldingen te geven aan mensen met een uitkering zou nog voor een geringe verbetering kunnen zorgen, maar die is onvoldoende om het vangnet weer zijn functie van een valbreker te geven. Ik pleit daarom voor het afschaffen van alle uitkeringen onder gelijktijdige invoering van een nieuw systeem. Dat nieuwe systeem moet aan de volgende voorwaarden voldoen:

- het moet Nederlanders zonder werk van een basis voorzien
- het moet iedereen stimuleren om in eigen onderhoud te voorzien
- het moet eenvoudig uitvoerbaar en controleerbaar zijn
- het moet gebaseerd zijn op objectieve normen die overal gelden
- de omvang van uitvoeringsorganen moet minimaal zijn

- de privacy van de burgers moet optimaal worden gerespecteerd
- het moet zwartwerken onaantrekkelijk maken
- het moet tewerkstelling van illegalen onaantrekkelijk maken
- het moet arbeidsimmigratie voor laagbetaald werk onaantrekkelijk maken
- het mag niet meer kosten dan het huidige stelsel in 2004

LEVENSLANGE KINDERBIJSLAG

De kinderbijslag wordt nu uitgekeerd volgens objectieve normen, met een overzichtelijke systematiek en een beperkte uitvoerings- en controleorganisatie. Als de leerplicht afloopt, beginnen pas de complicaties. De hoogte van de (bij)verdiensten, de vraag of die verdiend worden in de zomervakantie, de vraag of het kind bij de ouders woont of niet en de vraag hoe zakgeld wordt gedefinieerd maken het arbitrair en vragen om een controle- en handhavingsmachine. Na afloop van de kinderbijslaggerechtigde leeftijd wordt het alleen maar complexer, tot iemand vijfenzestig wordt. Dan is er weer het overzichtelijke systeem van de AOW, hoewel daarbij de vraag of je een partner hebt, en hoe oud die is, ook nog een rol speelt.

Als de periode tussen de kinderbijslag en de AOW zou worden overbrugd met een vergelijkbaar systeem en de vraag of iemand een partner heeft of bijverdient geen rol meer zou spelen, kan een stelsel worden uitgewerkt dat aan de tien voorwaarden voldoet. De Belastingdienst kan dan optreden als uitvoeringsinstantie. Dit moet gecombineerd worden met een herziening van het stelsel voor de inkomstenbelasting waarbij de belastingvrije voet voor iedereen vervalt en vanaf de eerste verdiende euro een tarief betaald wordt dat gelijk is aan de vennootschapsbe-

lasting. De negatieve belasting wordt uitbetaald in de vorm van:

- een voucher voor de premie van een basisziektekostenverzekering
- studievouchers, afhankelijk van de leeftijd
- een maandelijkse betaling in contanten voor levensonderhoud

DE HOOGTE VAN DE NEGATIEVE AANSLAG

Het principe van het basisinkomen is populair in het linkse tot anarchistische spectrum. Wie het internet opgaat met het zoekwoord 'basisinkomen' of 'basic income guarantee' treft opvattingen aan die variëren van een inkomen boven de armoedegrens voor iedereen tot het idee dat niemand hoeft te werken als hij daar geen zin in heeft. Hoewel veel van de systematiek die ik voorstel ook in die benaderingen voorkomt, is de doelstelling een heel andere. De liberale benadering is juist gericht op het afschaffen van de comfortabele en initiatiefdependente wetgeving van dit moment. Het gaat om het vinden van de optimale combinatie van de prikkel om zelf inkomsten te verwerven, de ontmoediging van uitkeringsmigratie in de richting van Nederland, de instandhouding van bereikbare gezondheidszorg en een tijdelijk vangnet voor mensen die daar zelf geen verzekering voor geregeld hebben.

Het geven van een basisinkomen aan iedereen in de Verenigde Staten boven de 'federal poverty line' van ruim 8.000 dollar per jaar is daar uitvoerbaar bij een vlaktaks van ongeveer 45 procent. Een vlaktaks is een belastingstelsel met één tarief zonder progressie. Als we voor Nederland uitgaan van een niet-socialistische en meer prikkels leverende negatieve aanslag van 4.000 euro per jaar kom je waarschijnlijk uit op een vlaktaks van één derde van het brutoinkomen. Daarbij is er rekening mee gehouden dat de rijksbelasting hier hoger is dan de federal tax daar. Een belasting van rond de 33 procent zit in de buurt van de vennootschapsbelasting. Het grote voordeel van het gelijkrekken van de tarieven voor vennootschaps- en inkomstenbelasting is dat het voor een onderneming dan niet meer interessant is om iemand zwart te betalen. Als de werknemer wit betaald wordt, staat hij in de boeken als een aftrekpost, als hij zwart betaald wordt niet. De aftrek die je in het ene geval misloopt, is gelijk aan de loonbelasting die je in het andere geval betaalt.

Waar geen voordeel behaald wordt, wordt ook geen risico op ontdekking en boetes genomen, tenzij de onderneming zwart geld te besteden heeft natuurlijk.

VOLLEDIGE INDIVIDUALISERING

Het systeem is volledig geïndividualiseerd, dus onafhankelijk van gezinssamenstelling of burgerlijke staat. Invoering zou gepaard moeten gaan met individualisering van het volledige Burgerlijk Wetboek. Illegalen zijn uitgesloten van het systeem. Legale immigranten stappen, bij vestiging in ons land, in op het niveau van een pasgeborene en zitten pas na achttien jaar op het volwassen niveau. Dat voorkomt dat mensen zich hier vestigen vanwege het sociale stelsel. Daarmee wordt ook voorkomen dat Nederland zijn grenzen moet sluiten voor alle immigratie. Een buitenlander die vanwege een specialisme gevraagd wordt, is duurder voor de werkgever (omdat deze niet de negatieve aanslag van een volwassene krijgt), waardoor het altijd aantrekkelijker is gebruik te maken van de binnenlandse arbeidsreserve.

OVERLEVEN IN DE BIJSTAND

Wie met genoeg mensen bij elkaar gaat wonen in goedkope huisvesting en met een zeer sober dieet, zonder mobieltje, hond, tv, tabak, drank en drugs, kan overleven zonder honger met alleen de negatieve aanslag. Elk uur dat gewerkt wordt, draagt direct bij tot de bestedingsruimte. Er is geen armoedeval. Waar nu een verbod heerst op betaalde arbeid in allerlei uitkeringssituaties, wordt in dit systeem het ondernemerschap van elk individu gestimuleerd om de bestedingsruimte straffeloos te verbreden.

Het minimumloon kan worden afgeschaft of vastgesteld op zes euro bruto, iets boven het Amerikaanse niveau. Dat is ook het bedrag dat een werkgever nu kwijt is voor illegalen in de glastuinbouw. Niet alleen zal het leiden tot een hoger aanbod van legalen die iets willen bijverdienen met aspergesteken of tomaten plukken, zij kunnen ook concurreren met illegalen als het om loonkosten gaat. Het mooiste zou zijn als de inkomstenbelasting een vlaktaks zou worden, maar het systeem is ook uitvoerbaar met een progressief stelsel. Ook in dat geval hebben alle submodale werkzaamheden vanaf het eerste uur dezelfde belastingdruk waardoor werkgevers gemakkelijker te controleren zijn op belastingontduiking.

MINIMALE ADMINISTRATIEVE DRUK

Voor de werkgevers is dit systeem veel simpeler dan de huidige loonadministratie. Als de loonbelasting op één derde wordt vastgesteld, is het netto minimumloon vier euro en gaat twee euro naar de fiscus. Klaar. Omdat het systeem geïndividualiseerd is en er geen belastingvrije voet is, verandert er niets aan het simpele systeem als iemand twee werkgevers heeft of er iets verandert in de burgerlijke staat. Voor de werknemer is het al even simpel. Hij weet precies waar hij aan toe is en de sociale controle neemt toe waardoor zwartwerkers en werkgevers die zwart betalen als spelbrekers worden ontmaskerd. Niemand hoeft meer een eigen adres aan te houden om een uitkering te behouden. Dat zal veel dynamiek terugbrengen in de woningmarkt.

HUISHOUDELIJK WERK

De hoogte van de negatieve belasting garandeert een overtuigende prikkel om een betaalde baan te aanvaarden of de eigen ondernemerskwaliteiten aan te spreken. Maar wie niet gehandicapt is, geen baan vindt en het ook niet met zijn eigen handel als kleine ondernemer redt, heeft het moeilijk in tijden dat de arbeidsmarkt zwak is. De overheid zou de solidariteit van particulieren met deze mensen moeten faciliteren door huishoudelijk werk, kinderopas, tuinieren, et cetera bij particulieren tegen een tarief van vier euro belastingvrij te verklaren. Het gevoel van verantwoordelijkheid van mensen met een goed inkomen voor mensen die er moeilijk in slagen om bovenop hun basis in het bedrijfsleven bij te verdienen, wordt zo gestimuleerd. Eigenlijk wordt zo volgens het voor-wat-hoort-wat principe de armoedebestrijding geprivatiseerd. Per slot van rekening behoort solidariteit tot het domein van het individu en niet tot dat van de staat. Vanuit het belastingrecht is het te rechtvaardigen met de stelling dat over het inkomen van de 'opdrachtgever' al belasting betaald is en de fiscus er ook niets extra's van zou terugzien als de potentiële opdrachtgever de huishoudelijke taken zelf uitvoert. De belastinginkomsten zouden bij zo'n regeling zelfs hoger zijn omdat de 'werkgever' meer tijd heeft om tegen een hoger uurloon meer te verdienen.

GEHANDICAPTEN EN ZIEKEN

De mensen die zo gehandicapt zijn dat ze helemaal niet kunnen werken, gaan vanaf hun 23ste direct naar het

niveau van de AOW. Wie gedeeltelijk arbeidsongeschikt is, ontvangt een proportioneel deel van het verschil tussen het AOW-niveau en de basis extra. Die arbeidsongeschiktheid wordt volgens objectieve normen vastgesteld. En iedereen wordt gestimuleerd om alsnog bij te verdienen. Alle andere werknemersverzekeringen worden een zaak van de werknemer zelf en de werkgevers, verzekeringsmaatschappijen en vakbonden. Dat geldt voor pensioenen bovenop de AOW, voor arbeidsongeschiktheidsuitkeringen die aan het inkomen gekoppeld zijn, voor werkloosheidsverzekering, enzovoort. De overheid trekt zich helemaal terug uit die markt. Dat geldt ook voor de gezondheidszorg, zij het dat in de negatieve aanslag een voucher zit voor de premie van de eenvoudigste verzekering, die wordt besteed bij een maatschappij naar keuze. Daarbij kan de vrije Europese markt probleemloos open. De ziekenfondswet en de basisverzekering kunnen dus ook geschrapt worden.

NOGMAALS DE MAATLAT

Als dit systeem langs de tien voorwaarden gelegd wordt, kan geconcludeerd worden dat daaraan voldaan kan worden:

- *het moet Nederlanders zonder werk van een basis voorzien.* Iedereen die in Nederland geboren is, legaal verblijft en hier blijft wonen, krijgt eerst kinderbijslag, groeit vanaf zijn achttiende naar een basis bij zijn 23ste met een waarde van ongeveer 4.000 euro per jaar en groeit bij het bereiken van de leeftijd van 65 jaar, of eerder bij volledige invaliditeit, door naar het huidige AOW-niveau.
- *het moet iedereen stimuleren om in eigen onderhoud te voorzien.* De basis is niet hoog genoeg om comfortabel van te leven. Van elke bijverdiende drie euro mogen er twee legaal worden toegevoegd aan de bestedingsruimte. De armoedeval is geheel verdwenen en er zijn geen beperkingen aan hoeveel mag worden bijverdiend.
- *het moet eenvoudig uitvoerbaar en controleerbaar zijn.* Veel wetten met de daarbij behorende uitvoeringsorganen en arbitrage kunnen geschrapt worden. Als het soft-nummerssysteem waterdicht is door de combinatie met een irisscan, kan het eenvoudig worden uitgevoerd door de Belastingdienst. Het schrappen van de

belastingvrije voet en aftrekposten, gecombineerd met de individualisering van de belastingwetgeving, maakt het gemakkelijk controleerbaar.

- *het moet gebaseerd zijn op objectieve normen die overal gelden.* Iedereen krijgt hetzelfde. De enige punten die beoordeling vragen zijn de leeftijd, de verblijfsstatus en -duur en, in het geval van invaliditeit, de mate van arbeidsongeschiktheid. Voor dat laatste kan een door iedereen controleerbare lijst gemaakt worden van handicaps en het percentage van invaliditeit dat daaruit voortkomt, zoals dat nu ook door verzekeringsmaatschappijen wordt gehanteerd.
- *de omvang van uitvoeringsorganen moet minimaal zijn.* De meeste uitvoeringsorganen kunnen worden opgeheven of geminimaliseerd. Dat geldt niet alleen voor de bijstand en de WAO, maar bijvoorbeeld ook voor de studiefinanciering, die kan worden afgeschaft.
- *de privacy van de burgers moet optimaal worden gerespecteerd.* Er worden nauwelijks nog vragen gesteld omdat iedere ingezetene voor hetzelfde in aanmerking komt. Sociale rechercheurs zijn niet meer nodig. Samenlevingsverbanden zijn irrelevant voor de toekenning van de basis. De extra uitkering bij invaliditeit is de enige situatie waarbij een persoonlijke beoordeling nodig is, maar omdat dat gaat volgens objectieve, gepubliceerde normen, én omdat de hoogte niet gekoppeld is aan het inkomen én omdat de extra uitkering door de individuele ingezetene moet worden aangevraagd (een eventuele werkgever heeft er niets mee van doen) zal dat niet leiden tot een onaantoonbare inbreuk op de privacy.
- *het moet zwartwerken onaantrekkelijk maken.* Belastingontduiking zal niet worden uitgeroeid, maar dit systeem leidt wel tot betere sociale controle en veel eenvoudiger controle van werkgevers, waardoor de pakkans zo hoog wordt dat zwartwerken effectief kan worden gemarginaliseerd.
- *het moet tewerkstelling van illegalen onaantrekkelijk maken.* Illegalen kosten vijf à zes euro per uur plus de kosten van de koppelaar en zijn busje. Ze moeten reizen, betalen dure pensions en zijn niet verzekerd. De werkgevers lopen het risico van hoge boetes. Als deze voor hetzelfde bedrag risicoloos een niet-illegaal kunnen inhuren, vertrekken de illegalen. Het is

toch een bizarre situatie dat er mensen in de WAO zitten met een taalhandicap, terwijl hun werk gedaan wordt door illegale Bulgaarse Turken die geen woord Nederlands spreken.

- *het moet arbeidsmigratie voor laagbetaald werk onaantrekkelijk maken.* Door de hoge prikkel om welk werk dan ook aan te pakken om in het levensonderhoud te voorzien, zullen er minder vacatures zijn voor ongeschoold werk. Vacatures voor geschoold werk waar niet in kan worden voorzien omdat de mensen die dat kunnen simpelweg niet beschikbaar zijn, kunnen gemakkelijker door buitenlanders worden ingevuld omdat geen aanvullende drempels nodig zijn. Het specifieke geval van de bijstandsmigratie vanuit de Antillen kan gemakkelijk gestopt worden door dit systeem met dezelfde bedragen op de Antillen in te voeren.
- *het mag niet meer kosten dan het huidige stelsel in 2004.* Het afschaffen van de belastingvrije voet, het schrappen van aftrekposten, het hoge tarief in de eerste schijf en het afschaffen van uitvoeringsinstanties, afdelingen van ministeries en inspecties maakt voldoende middelen vrij om iedereen de negatieve aanslag te geven. Bij een zelfverdiend inkomen van ongeveer 12.000 euro ligt het omslagpunt waarbij de fiscus er op gaat verdienen. Het zou mooi zijn voor een brede acceptatie als er genoeg ruimte zou zijn om de AOW te verhogen. Een vlaktaks zou voor brede acceptatie van het systeem het mooiste zijn, maar progressie in het tarief blijft mogelijk om het systeem sluitend te maken. Ten slotte zal er een impuls voor bedrijvigheid en daarmee voor de economie van het hele koninkrijk van uitgaan die gunstig is voor de fiscus.

Is het liberaal? Nou en of. Eigen verantwoordelijkheid, vrijheid, en sociale rechtvaardigheid worden optimaal gecombineerd. Is er sprake van leeftijdsdiscriminatie? Als het stellen van een leeftijdsgrens voor een ouderdomspensioen geen discriminatie is, is dit het ook niet. Wordt iedereen gelijk behandeld? Meer dan nu het geval is. Of het nu gaat om alleenstaanden of stellen, mensen met of zonder kinderen, door de individualisering van de regels wordt iedereen gelijk behandeld. Dat geldt ook als het gaat om de nationaliteit. Iedereen die zich in Nederland

vestigt, of dat nu is door geboorte of migratie, stapt in op het moment dat hij of zij aan het legale verblijf in Nederland begint. Wie naar het buitenland vertrekt, behoudt zijn opgebouwde jaren en kan die weer inzetten bij terugkomst. De behandeling van mensen met een 'wereldinkomen' wordt niet ingewikkelder dan nu. Van iemand die een volwaardig salaris in het buitenland verdient en die hier belasting betaalt, wordt eenvoudig de negatieve aanslag opgeschort tot na de aangifte. Omdat de overheid elk individu aanspreekt op zijn verantwoordelijkheid een eigen inkomen te verdienen, dus ook elke ouder met kleine kinderen, moet er een systeem van kinderopvang zijn dat ook voor laagbetaalden bereikbaar is.

ZUIGELINGENZORG TOT DE DOOD?

De twee best functionerende publieke voorzieningen van Nederland zijn de Belastingdienst en de consultatiebureaus. Het zou misschien helemaal niet zo'n slecht idee zijn om niet alleen de kinderbijslag door te trekken tot aan de dood, maar dat ook te doen met de zuigelingenzorg.

Overbodig geworden sociaal raadslieden en andere hulpverleners kunnen daar emplooi vinden. Wie niets of weinig bijverdient, wordt regelmatig opgeroepen of bezocht. Zo kunnen schrijnende gevallen hulp krijgen, maar kunnen ook gevallen van belastingfraude of inkomsten uit criminele activiteiten worden doorspeeld aan de Belastingdienst en justitie. In dit systeem mag de vraag 'waar doe je het van?' door de Belastingdienst eenvoudig gesteld worden. Als uit koppeling van bestanden blijkt dat iemand zonder inkomsten een dure auto rijdt, mag gevraagd worden om dat te verantwoorden. Juist omdat met dit systeem de controle zo overzichtelijk is, is het belangrijk deze ook heel strak en rechtlijnig uit te voeren. Dat kan bijdragen tot een omslag in de moraal van de calculerende burger in een verzorgingsstaat naar de individuele verantwoordelijkheid voor het eigen bestaan op een gewaardeerde basis die we gezamenlijk opbrengen.

Kees de Gruiter is actief in de Rotterdamse VVD en heeft een bureau voor 'oplossingen voor de grote stad'.

MARKT - MEESTERS

A U K E L E E N

Tijdens de presentatie van het boek *Markt-meesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen* op 22 juni jongstleden hield de auteur een voordracht waarin hij een aantal perspectieven op de markteconomie centraal stelde. Hedendaagse economen beginnen hun verdediging van de markteconomie vaak met het argument dat de markt efficiënt is. De auteur beaamt dat van harte, maar stelt dat ethiek de eerste en voornaamste rechtvaardiging is van de markt.

Voor dit artikel heb ik een rode (zo u wilt blauwe) draad gekozen. Die draad is – wat pleegt de kortste samenvatting van een boek te zijn – de titel: *Markt-meesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*. Centraal in de titel staat het perspectief van de vrijheid op de markt. Als we het boek in dat licht bekijken, krijgen we een begin: een aantal auteurs dat stelt de markteconomie kan; een midden: een aantal dat wat betreft onze kennis van de markt de puntjes op de i zet; en een einde: een aantal dat stelt dat de markteconomie moet.

Om het boek te begrijpen, moeten we bij de vrijheid beginnen. Hoe over de vrijheid te spreken? We kunnen het omschrijven als: 'je bent als individu vrij om te denken, te spreken, en te geloven zoals je zelf wilt'. Of: 'je kunt doen wat je wilt zonder dwang van een hogere autoriteit, traditie of gewoonte – mits je een ander daarbij geen schade berokkent'. Maar draai je de zaak om dan zie je dat die omschrijvingen niet echt als richtsnoeren voor de inrichting van de samenleving kunnen dienen. 'Je bent als individu niet vrij om te denken, te spreken, te geloven wat je wilt'. Dat wil natuurlijk niemand. Het is inzichtelijker, en in lijn met de eerste economen uit het boek (Smith, Say en Turgot) om vrijheid te omschrijven

als 'de vrijheid die je hebt om je in de samenleving in te voegen op de manier die je goeddunkt'. Dat kun je slechts (dat is de vrijheid die je hebt of de beperking daarvan – maar net hoe iemand het bekijkt) door de ander te dienen en die ander dus ook jou. Vrijheid is letterlijk en figuurlijk één grote uitwisseling van diensten. Je hebt de vrijheid om jezelf nuttig te maken. De markt is niets anders dan een groot ruilproces. Ruilen, mits vrijwillig, doen we alleen als we erop vooruitgaan. Anders zouden we het wel laten. De eerste wijsheid van de markt is daarom: 'Als er twee ruilen, hoeft er niemand te huilen.'

Je zou evenwel kunnen stellen dat er twee soorten mensen zijn die niet met die vrijheid om kunnen gaan: de sterken en de zwakken. Het aardige van de markteconomie is dat dat nu juist geen probleem is. De sterken kunnen weinig kwaad (slecht) doen. Want de enige macht waar ze daarvoor terecht kunnen, is de overheid. Alleen via de overheid immers kunnen ze hun wil aan anderen opleggen zonder dat daar een eventuele, in de ogen van de ontvangers, nuttige dienst tegenover staat. Maar de overheid heeft in een markteconomie betrekkelijk weinig te doen. Er valt voor de sterken dus ook niet veel te halen. De zwakken hebben het ook niet slecht. Je kunt als sterke in de markt slechts rijk worden door de (zwakke) massa te dienen. Massaproductie is de essentie van een markteconomie. We lezen dat ook in het hoofdstuk over Ricardo. In een markteconomie wordt er geproduceerd door en voor de arbeiders. De autofabriek Spyker (een producent van exclusieve sportwagens waarvan er vorig jaar minder dan twintig en dit jaar wellicht iets meer dan veertig worden verkocht) die dit jaar naar de beurs is gegaan, is in die zin niet typisch voor de markteconomie.

Kortom, in de markteconomie is er de vrijheid om de ander te dienen. Tegenstanders zien slechts het bejag,

maar niet het waarvoor. De eventuele goedheid van de ondernemer speelt geen rol. Adam Smith had daarvan ook helemaal geen hoge dunk. Thomas Sowell, een Amerikaanse econoom, belooft aan zijn studenten het cijfer tien voor het economietentamen als ze in de *Wealth of Nations*, het boek van Smith, ook maar één passage kunnen aanwijzen waar gunstig over de ondernemer wordt gesproken. Er heeft zich tot op heden nog nooit een student bij hem gemeld.¹

Die uitkomst spoort overigens met een onderzoek onder studenten op Harvard, van enige jaren her. Na afloop van een semester economie antwoordden zij in meerderheid op de vraag 'Wie was Adam Smith?' dat hij de oprichter van de Mormonen was (maar dat was Jo Smith). Maar ook antwoordden zij dat zij door de cursus veel slechter over ondernemers waren gaan denken. Kennelijk hadden ze het boek gelezen, maar waren de naam van de auteur vergeten.

Samenvattend is het echte begin – en we dienen de titel van het boek van achteren naar voren te lezen – niet de markt, maar, zoals bij Smith, de vrijheid. Een begin dat door Milton Friedman (een econoom die in het laatste hoofdstuk van het boek aan bod komt) wordt beaamd. Of de markt efficiënt is, is meegenomen maar in wezen bij de aanvang van de economische wetenschap bij Smith nog ondergeschikt. We moeten gelijken op de NEC-voetbal-supporter die verontwaardigd reageert als je hem een NEK-supporter noemt. 'M'n nek,' zegt hij, 'zit daar (alwaar hij naar zijn nek wijst) maar NEC zit hier (en wijst daarbij naar zijn hart)'. Of NEC goed speelt is natuurlijk de wens, maar staat in wezen op de tweede plaats. Ethiek is niet iets dat naast efficiëntie er nog even bij moet. De huidige markteconoom, daarentegen, begint veelal met te stellen dat de markt efficiënt is. Inderdaad, de markteconomie maakt van luxegoederen noodzakelijke goederen; een centraal geleide economie doet het tegenovergestelde, zij maakt van noodzakelijke goederen luxegoederen. Maar een econoom die zo begint, moet dan wel in de daaropvolgende discussie nog aantonen dat de markt al of niet een moreel fundament heeft. Om maar te zwijgen van de opvatting van de antiglobalist. Die stelt dat de markt noch moreel noch efficiënt is – een combinatie van het slechtste van beide werelden.

Na de ethiek volgt de vraag: 'Waarom kán de markt

(de vrijheid om te dienen in de ruil)?' Dat komt door de onzichtbare hand van de prijzen. Die zorgt ervoor dat het geen chaos wordt. We hebben geen autoriteit of traditie nodig die de bakker in het dorp aanwijst of het beroep van vader op zoon laat overgaan. Prijzen voldoen. Maar, zegt de tegenstander direct: 'Kijk, daar heb je het al, geld staat in het centrum en alle menselijkheid is verdwenen.' En hij noemt als voorbeeld een student die zijn vriendin vraagt of ze collegeaantekeningen voor hem wil maken, omdat hij niet op het college kan zijn. Zodra hij de aantekeningen van haar krijgt, zegt ze echter: 'Dat is dan tien euro'.

De markt begint met de ethiek, zoals zojuist is gesteld, maar in de daaropvolgende redenering lijkt de ethiek alweer onder tafel geveegd. Maar dat is helemaal niet zo. Je moet bij het coördineren van maatschappelijke handelingen inderdaad iets hebben waar we allemaal op reageren. Anders wordt het een chaos. Geld is de sleutel die op alle sloten (in de zin van op de markt verhandelbare goederen) past. De rol van geld is niet minder, maar ook niet meer. Geld laat slechts de weegschaal voor een ieder van ons doorslaan om iets wel of niet te doen. Geld staat in de marge. Dit naast de vele andere en vaak belangrijkere motieven die er zijn om iets wel of niet te doen.

Concurrentie zorgt in het door prijzen gecoördineerde ruilproces voor de goede uitkomst. Want stel dat alle ondernemers slecht zijn en dus waardeloze producten voor hoge prijzen willen verkopen. Maar wat gebeurt er als een van die ondernemers een iets minder waardeloos of iets minder duur product op de markt brengt? Als consumenten stemmen we dan met de voeten en gaan bij hem onze producten kopen. Kortom, het marktproces begint met hoge prijzen en producten van een slechte kwaliteit, maar door concurrentie eindigen we met lage prijzen en goede producten. Maar zal iemand zeggen: 'Dat was toen misschien zo, maar nu is het anders. Hoelang geleden leefden die marktmeesters wel niet?' Echter, dat proces bestaat nog steeds. In een stad in China vestigt zich een McDonald's. Wat gebeurt er? Omdat McDonald's zijn toiletten goed schoonhoudt, stijgt de schoonheid van de toiletten bij de restaurants in de directe omgeving. Niks *race to the bottom*.

Dat geldt ook voor de vermeende monopolist van nu. Wat gold voor de pennenfabriek (de markt van schrijfwaar) uit de tijd van Smith geldt ook voor een hedendaagse

monopolist als Bill Gates met zijn Microsoft. Want wat is de situatie? In en vlak na de tijd dat Smith zijn opvatting over concurrentie publiceerde, verving de stalen pen de ganzenpen. Alleen in Birmingham waren er rond 1800 al dertien fabrieken die stalen pennen produceerden.² Concurrentie bestond grotendeels uit prijsconcurrentie en kleine verbeteringen in kwaliteit. En nu, na de vulpen en de typemachine, schrijven we vanaf 1993 met Microsoft Word, een product dat wordt geproduceerd door niet dertien, maar slechts één bedrijf in de hele wereld. Het gevolg is dat er geen concurrentie meer is om een bepaald marktaandeel; er is concurrentie om de hele markt. Innovatie heeft ook een ander karakter gekregen. Wil een nieuw systeem worden aanvaard dan dient het meteen veel beter te zijn. Alleen drastische innovatie heeft kans van slagen. Maar dat betekent, zolang de toetreding van nieuwe ondernemers tot de markt maar vrij is, zeker niet dat de concurrentie (de kracht achter vraag en aanbod) er minder op is geworden. Er is in de tijd een serie van monopolies. Voor Word hadden we Word Perfect, Wordstar en Wang! Alleen de overheid kan de toetreding bij wet dwingend verbieden. Zolang zij dat niet doet, is er wat betreft het marktproces niets aan de hand.

Kortom, de vrijheid (in de zojuist omschreven zin van een uitwisseling van diensten) kan omdat de markt kan. Prijzen zorgen ervoor dat het geen chaos wordt. We kunnen op de vrijheid vertrouwen omdat de markt kan.

In het midden van het boek worden twee puntjes wat betreft onze kennis over de markt op de i gezet.

We zeggen zo makkelijk wanneer we naar de prijs van iets vragen: 'Wat kost het?' We zien de kosten als oorzaak en de prijs als gevolg. Maar het oorzakelijke verband verloopt andersom. Omdat wij er wat voor over hebben, kan de ondernemer kosten maken. Kosten zijn voor de ondernemer de door ons als consumenten aan hem toegestane kosten. En die kosten zijn voor de ondernemer, en voor ons, subjectief en verschillen daarvoor voor een ieder. Ze zijn het opgeofferde alternatief op het moment van de ruil. In de inleiding van *Marktmeesters* wordt daar ook uitdrukkelijk naar verwezen.

Wat betekent dat? Het betekent dat we niet alleen kunnen verklaren waarom een arme sloeber, als hij moet kiezen tussen de *Greyhound*-bus en het vliegtuig om van

New York naar Los Angeles te gaan, de bus neemt. Hij kan zich het vliegtuig niet veroorloven. Maar een goed betaalde advocaat, voor dezelfde keus gesteld, kan het zich ook niet kan veroorloven met de bus te gaan. Denk aan al de adviezen en de opbrengsten daarvan die hij misloopt tengevolge van de langere reistijd (zeg drie dagen in plaats van drie uur).

Dat kosten subjectief zijn en van persoon tot persoon verschillen, kunnen we ook gebruiken bij het oplossen van problemen. Zoals de Amerikaanse econoom Julian Simon dat deed met betrekking tot het probleem bij het overboeken van vliegtuigen. In vliegtuigen worden, zo de vraag er is, meer mensen geboekt dan erin kunnen, gewoon omdat dat bedrijfseconomisch is en voor de consument het goedkoopst. Immers, op de dag van vertrek zijn er in de regel altijd wel mensen verhinderd. Een aantal stoelen zou dan onbezet blijven. Die te bezetten, doet de kosten en prijs dalen.

Het probleem is wat er moet gebeuren als wel iedereen zich meldt bij de incheckbalie. In 1965 kwam Simon met een marktconforme oplossing. (Je brengt het probleem onder het principe van de ruil. Het gevolg is, mits de ruil vrijwillig is, dat je alleen maar blij gezichten op het vliegveld hebt. Je ruilt immers alleen maar als je erop vooruitgaat.) Zijn oplossing was het organiseren van een veiling op het vliegveld, waardoor hij gebruikmaakte van het feit dat ieders kosten voor het opgeofferde alternatief (op tijd vertrekken) verschillen. De vliegtuigmaatschappij verhoogt haar bod net zolang met geld of gratis tickets tot er voldoende vrijwilligers zijn voor een latere vlucht. Voor de zakenman of persoon die naar een begravenis moet, heeft een vlucht later geen zin. Zij gaan niet op het aanbod in. Maar voor mensen die meer aan geld dan aan tijd hechten, levert het een gratis vlucht of meer op. Geen vliegtuigmaatschappij wilde het idee echter testen. Zelfs Friedman, de voorvechter van de vrije markt *par excellence*, zag het idee niet zitten. Simon zou wel iets essentieels over het hoofd zien. Bovendien, als het zo'n goed idee was, zou het allang eerder zijn ingevoerd. Pas dertien jaar later werd het systeem door American Airlines met succes ingevoerd. (De reden is dat Simon bevriend was geraakt met het zoontje van de directeur.) U kunt dus op een (Amerikaans) vliegveld rustig reageren als wordt omgeroepen 'We are looking for volunteers'. Het

betreft geen oproep voor vrijwilligers om te gaan vechten in de oorlog in Irak. Een ieder voor wie geldt dat de (subjectieve) kosten van het later thuis zijn kleiner zijn dan de geboden compensatie gaat erop vooruit door op het aanbod in te gaan.³

Wat doet de Europese Unie echter sinds begin van dit jaar? Ter bescherming van de zwakkeren in de samenleving dienen standaardbedragen als schadevergoeding te worden uitgekeerd aan hen die een vertraging ondervinden of waarvan het vliegtuig is overboekt. Wat zal het gevolg zijn? Er zullen mensen achterblijven die liever hadden gevlogen en omgekeerd. Mensen zullen een bedrag ontvangen waar ze geen plezier aan beleven. Geen louter lachende gezichten meer op vliegvelden op grond van een voor een ieder voordelige ruil. Om maar te zwijgen van wat de hoge bedragen (variërend van 250 tot 600 euro al naar gelang de afstand) betekenen voor het voorkomen van vertraging bij de bekende prijsvechters. Waarschijnlijk voor een ieder hogere prijzen. De uit te keren schadevergoeding staat immers in geen verhouding tot de betaalde vliegprijs. Maatschappijen zullen er alles aan doen om op tijd te vertrekken, c.q. minder efficiënte manieren gebruiken om vliegtuigen toch vol te kunnen boeken.⁴

Ook Keynes heeft in *Markt-meesters* een hoofdstuk. Net zoals in het boek wordt gedaan, kunnen we ons de vraag stellen of Keynes wel thuishoort in het boek. Immers, onze gedachteassociatie bij Keynes gaat via de macro-economische modellenbouw van Tinbergen (die in het boek in het hoofdstuk over Buchanan wordt besproken) naar het idee van de maakbare samenleving. Het punt van macro-economische modellen, zoals deze door het Centraal Planbureau worden gehanteerd, is nu net dat ze op een of andere manier bijna altijd tot overheidsbeleid aanleiding schijnen te moeten geven.⁵ Ze houden zich niet aan de uitspraak van Jeremy Bentham die Bastiat (ook een van de in het boek besproken economen) als motto voor een van zijn boeken gaf: 'In de economie valt veel te leren (want in die modellen zit beslist veel denkwerk) maar weinig te doen'. De zichtbare hand van Keynes staat tegenover de onzichtbare hand van Smith.

Kijken we bij Keynes zelf dan zien we dat hij beslist geen fan van Tinbergens modellenbouw was.⁶ Beiden hebben

een heftige strijd gevoerd waarbij (voordat de Tweede Wereldoorlog en het overlijden van Keynes de discussie beëindigde) Keynes, half schertsend, de discussie kortslotte en in een brief aan Tinbergen om een experiment vroeg. Het herinnerde eraan dat de 72 vertalers van de Septuagint (het Oude Testament uit de Bijbel) ieder opgesloten waren in een aparte ruimte en met een identieke vertaling van de Hebreeuwse tekst naar het Grieks naar buiten kwamen.⁷ Wat is de kans, vroeg Keynes zich af, dat 72 econometristen, opgesloten met hetzelfde statische materiaal, dit wonder kunnen herhalen? Dat lijkt onmogelijk, maar dat zegt op zich nog niet veel. Want de tegenvraag zou moeten luiden (Tinbergen zelf was overigens veel te beleefd om die vraag te stellen): 'Stel, we sluiten 72 economen op met het boek van Keynes (zijn *General Theory* uit 1936), met wat voor eenduidig beleid komen zij naar buiten?'

De manier waarop Keynes met cijfers omging was anders dan die van Tinbergen. Keynes omschreef zijn eigen geest eerder als logisch dan als wiskundig. Zijn gebruik van de statistiek was eerder descriptief dan analytisch.⁸ Wellicht is het waar wat in het voorwoord van *Markt-meesters* wordt gesteld in zake de nauwe relatie van de theorie met de (beleids)praktijk bij Keynes: doordat Keynes zo op de praktijk was gericht, was zijn theorievorming daar ook nauw mee verbonden.

De manier waarop Keynes met getallen bezig was, lijkt op de gewenste redenering (het geven van het antwoord) op een vraag die een sollicitant bij een sollicitatiegesprek vaak krijgt. Om te kijken of de sollicitant tot een zelfstandige redenering in staat is, wordt vaak een vraag gesteld die niets met functie van doen heeft. Een vraag in de trant van: 'Hoeveel luxe zeiljachten boven de 100.000 dollar worden er per jaar in de Verenigde Staten verkocht?' Natuurlijk heeft de sollicitant daar geen weet van. Dat geeft ook niet. Het gaat erom dat de sollicitant tot een beredeneerd antwoord komt. Bijvoorbeeld door te beginnen met te stellen dat er zo'n 280 miljoen Amerikanen zijn, waarvan wellicht zo'n één procent miljonair is. Van die miljonairs houdt wellicht tien procent van zeilen, enzovoort.

Dit is eigenlijk ook de manier waarop Keynes te werk ging. Zoals bijvoorbeeld bij het beantwoorden van de vraag hoeveel ruimte de Engelse overheid in 1940 had

om extra uitgaven te doen zonder de inflatie te bevorderen. Hij redeneerde als volgt: in 1938 (de laatste data waarover hij beschikte) hadden we dat aantal werklozen en hadden we, als iedereen aan het werk was geweest, die hoeveelheid kunnen produceren. Hoeveel mensen hebben we nu, na aftrek van mensen in militaire dienst en plus het aantal extra werkenden, vrouwen en ouderen? Hoeveel van de extra koopkracht die we in de economie pompen lekt weg naar het buitenland? Niet veel; het is immers oorlog. Enzovoort, enzovoort.⁹

Een voorspelling, op korte termijn, op grond van een dergelijke redenering kan heel goed. Alle verbanden zijn dan immers, hoe krom ook, als recht voor te stellen. We kunnen de lijn uit het verleden met enig vertrouwen doortrekken. De redenering valt ook voor iedere beleidsmaker te begrijpen.

In het laatste deel van *Markt-meesters* speelt de vraag: 'Waarom moet de markt?' Om direct het antwoord te geven: onze wereld zou verstarren als we de markt los zouden laten – een nieuwe ijstijd. Prijzen coördineren niet alleen en dragen kennis over van onze wensen, maar stimuleren ook het doen van ontdekkingen. De markt is primair een ontdekkingsproces. Daarover gaat het in de hoofdstukken over Hayek en de Oostenrijkers. Als er winstmogelijkheden zijn, worden ze gepakt. Dat is de kracht van de markt! Dat had ook Marx al door. In *Das Kapital* stelt hij dat de kern van de markteconomie de *Plusmacherei* is. Geld ruil je om voor goederen en die probeer je voor meer geld te verkopen. Je maakt in de markteconomie gebruik van ieders inventiviteit, aangespoord door de winstmogelijkheden die duidelijk worden gemaakt in geldelijke verschillen.

Van die kracht is niet alleen theoretisch maar ook empirisch bewijs. Voorbeelden daarvan zijn de uitkomsten van twee bekende weddenschappen. De eerste, in 1980, ging tussen de zojuist genoemde Simon en Paul Ehrlich; de tweede, in 1959, tussen de presidenten van Ivoorkust en Goudkust (Ghana).

Bij Simon ging de weddenschap met Ehrlich om het prijsverloop van vijf grondstoffen in de daaropvolgende tien jaar. Simon stelde dat door stijgende prijzen (die Ehrlich als blijvend zag) zoveel inventiviteit los zou komen dat de prijzen weer zouden gaan dalen en zelfs meer dan dat.

Ehrlich koos koper, chroom, nikkel, tin en wolfram (in totaal voor duizend dollar in partjes van tweehonderd dollar voor iedere grondstof). Hoeveel en wie moest na tien jaar terug- dan wel bijbetalen (voor inflatie gecorrigeerd)? Ehrlich stuurde Simon een check van 576 dollar. Maar zelfs in absolute prijzen zou Simon hebben gewonnen.¹⁰ Na die tien jaar wilde Simon weer wedden, omdat Ehrlich bleef vasthouden aan zijn voorspelling van grondstoffenschaarste en daaruit resulterende prijsstijgingen. Ehrlich weigerde. Simon stelde voor dan maar te wedden over een aantal maatstaven van menselijke welvaart. Met de door Ehrlich voorgestelde maatstaven ging Simon niet akkoord. De maatstaven van Ehrlich betroffen geen directe indicatoren van menselijk welzijn zoals kindersterfte, analfabetisme, en gemiddelde levensduur, maar veel ruimere omgevingsfactoren zoals de hoeveelheid salpeteroxide in de atmosfeer.¹¹ Simon vergeleek die weddenschap ermee dat hij wel wilde wedden dat bij iedere volgende Olympische Spelen de mensen betere prestaties zouden leveren maar niet op de omgevingsfactoren zoals de toestand van het veld, de kwaliteit van de arbitrage, of een dak boven het stadion. De vervolgweddenschap ging dus niet door.

Kortom, zoals Alan Greenspan, de voorzitter van het stelsel van Amerikaanse centrale banken, recentelijk ook al zei: 'De markt heeft een enorm zelfregulerend vermogen' – met de toevoeging – 'iets wat de politiek niet heeft'.¹²

De tweede weddenschap betrof die tussen de presidenten van Ivoorkust en Ghana, Félix d'Houphouët-Boigny en Kwama Nkrumah.¹³ In 1958 sloten ze op een bijeenkomst in Ivoorkust een weddenschap af wiens land tien jaar later het welvarendst zou zijn. Ivoorkust koos voor een kapitalistische koers, Ghana voor een socialistische. Na tien jaar had Ivoorkust Ghana op alle punten overvleugeld. Zo zelfs dat het gros van de armste inwoners van Ivoorkust het nog beter hadden dan de rijkste inwoners van Ghana (de socialistische partijtop daargelaten).

In het laatste hoofdstuk van het boek staat de Chicago School centraal. In één zin samengevat: economie heeft te maken met prikkels en de rest is commentaar. Economen denken primair in termen van oorzaak en gevolg in tegenstelling tot zij die denken in termen van einddoelstellingen. Die laatsten willen bijvoorbeeld een werkloze een hoger (menswaardiger) inkomen geven. Daar is

natuurlijk niets mis mee. Maar het resultaat van die prikkelstructuur (de verhoging van de uitkering) zijn meer en langduriger werklozen. Dat wil je ook weer niet. Zo is in Nederland 45 procent en in de Verenigde Staten slechts vijf procent van de werklozen langer dan een jaar werkloos.¹⁴

Afsluitend, de markt maakt gebruik van ieders kennis. Zij laat mensen vrij om van hun kennis naar eigen goeddunken gebruik te maken om anderen te dienen. Dat kan dankzij het prijsmechanisme en moet zelfs wil er geen verstarring optreden. De vraag die blijft is of er een alternatief bestaat. Bestaat er naast een systeem van ieders plan (de markt-economie) ook een systeem van één plan (de centraal geleide economie) dat dezelfde gevolgen heeft en mogelijkheden geeft wat betreft efficiëntie en ethische zaken als vrijheid door dienstbaar gedrag? Deze vraag komt in de hoofdstukken over Eucken en Buchanan aan bod. Nee, zegt Friedman en, zoals gezegd, ook Greenspan. Voor Friedman is dat hetzelfde als een advertentie in de krant zetten met als kop, 'Gevraagd, hond die miauwt'. Het is een contradictie wel de voordelen van de markt te willen, maar dat te willen bereiken zonder haar in te voeren. Het idee bestaat dat de kennis (en prikkels om er gebruik van te maken) er voor de overheid al is. Maar je hebt die kennis nog helemaal niet. Daarvoor heb je het ontdekkingsproces van de markt juist nodig. Waarom een (markt)race laten lopen als de winnaar (bij de overheid) al bekend is? Ook is er nog het streven om te komen tot een werkbare tussenvorm: de gemengde economische orde. Misschien staat ook dat zoeken gelijk aan het onmogelijke te willen. Het is vergelijkbaar met de situatie als je in een restaurant vraagt: 'Waar is het niet-rokers gedeelte?', waarop de ober antwoordt: 'Daar zitten de rokers, daar de niet-rokers en daar kunnen ze allebei gaan zitten'.

Het idee dat er een markt is waarvan het (eerste) ethische doel is de mensen vrij te laten elkaar te dienen en die dat ook nog efficiënt doet, is vreemd aan de twee laatst genoemde pogingen te komen tot een andere economische orde. Het bestaan van een markteconomie, aldus verstaan, wordt in het boek *Markt-meesters* met economen uit het verleden en heden daarentegen juist beargumenteerd.

Dr. A.R. Leen is universitair docent Economie aan de Universiteit Leiden. Dit is de bewerkte tekst van de voordracht die hij

hield tijdens de presentatie van het boek Markt-meesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen op 22 juni jongstleden.

NOTEN

- 1 Thomas Sowell, *Basic Economics. A Citizen's Guide to the Economy*, New York, 2004, p. 382.
- 2 D. Evans. 'Competition and the Art of Writing', *The Insider*, nr. 300, 2000, pp. 3-4.
- 3 Zie Julian Simon, 'Origins of the Airline Oversales Auction System', *Regulation*, vol. 17, nr. 2, Spring 1994 (www.cato.org/pubs/regulation/regv17n2/reg17n2-simon.html).
- 4 Zie Auke Leen, 'Overboekingsregeling EU zal enkel verliezers kennen', *De Gelderlander*, 6 november 2003.
- 5 Vgl. de weergave van de kern van het betoog van Gerrit Zalm bij de presentatie van het boek *Markt-meesters*. 'De lange mars van Zalm', *Het Financieel Dagblad*, 26 juni 2004, p. 3. In zijn betoog ging de minister in op de verschuiving in visie achter macro-economische modellen. Hij constateerde een verschuiving, vanaf het begin van de jaren negentig, van het coördinatieperspectief (de gedachte dat de overheid en de sociale partners de economie kunnen sturen) naar het evenwicht- en vrijmarktperspectief.
- 6 Zie Auke Leen, 'The Tinbergen Brothers' (www.nobel.se/economics/articles/leen/index.html).
- 7 Zie www.newadvent.org/cathen/13722a.htm.
- 8 'Een verteller in de economie (Biografie van John Maynard Keynes)', *De Academische Boekengids* (45) 2004, pp. 15-17 (www.academischeboekengids.nl).
- 9 Zie John Maynard Keynes, *How to Pay for the War*, Londen, 1940.
- 10 Zie 'Julian Simon's Bet With Paul Ehrlich' (www.overpopulation.com/faq/People/julian_simon.html).
- 11 Zie 'Overpopulation' (<http://dieoff.org/page27.htm>) voor wat Simons tegenstanders van de weddenschap vonden.
- 12 <http://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/2004/200405062/default.htm>.
- 13 Zie Jon Woronoff, *West African Wager: Houphouet versus Nkrumah*, Metuchen, N.J., 1972.
- 14 OECD, *Economic Outlook*, no. 67, 13 juni 2000, p. 218 (www.oecd.org/dataoecd/42/4/2087487.pdf).

HET NEDERLANDSE VEILIGHEIDSBELEID

KOERSEN BIJ SLECHTER ZICHT

PAUL TEUNISSEN

De laatste jaren is er op het gebied van veiligheid en defensie in Europa, in ieder geval op papier, het nodige gebeurd. In welke richting Europa zich in militair opzicht zal ontwikkelen, is echter nog lang geen uitgemaakte zaak. De auteur bespreekt een aantal factoren, zoals de verhouding tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten en de toetreding van Turkije, die van grote invloed op die ontwikkeling zullen zijn.

DE EUROPESE GRONDWET

Afgelopen juni hebben de Europese regeringen het ontwerp van de Europese Conventie voor een Europese Grondwet aanvaard, na wijzigingen. Over defensie is het volgende overeengekomen:

- De gemeenschappelijke verdediging volgens artikel 5 van het NAVO-verdrag blijft onveranderd. Een aparte veiligheidsgarantie tussen lidstaten van de Europese Unie is afgewezen, maar de tekst bevat wel een aantal verwijzingen naar een mogelijke Europese defensie.
- Ook is er een verplichting voor de lidstaten tot solidariteit bij de bestrijding van het terrorisme en bij schade door natuurrampen of door mensen toegebracht. Het gaat dan om optreden op het grondgebied van de getroffen staat, niet daarbuiten.
- De lidstaten kunnen tot verdiepte samenwerking op het gebied van defensie besluiten, mits minimaal een derde van de EU-landen deelneemt, dat wil zeggen negen.
- Een permanente gestructureerde samenwerking is mogelijk voor die lidstaten die over een moderne defensie beschikken en een voorhoedegroep willen vormen. Zij mogen als groep optreden, met eigen besluitvorming. Zij mogen zelf beslissen of en welke nieuwe leden zij tot hun groep toelaten, behoudens beroep bij de Raad van Ministers. Optreden voor de

Europese Unie mogen zij bij een eenstemmig besluit van de Raad. Dit laat onverlet dat zij feitelijk bezien ook eigenmachtig kunnen optreden, zonder gebruikmaking van de instellingen van de Unie.

- Er komt een Europees Bewapeningsbureau voor de versterking van de Europese capaciteiten op het gebied van de wapenproductie.
- Het soort militaire operaties dat de EU-landen mogen uitvoeren, is officieel sterk uitgebreid. Het omvat nu op papier een optreden bij praktisch alle crises.

Van groot belang is dat voor het in werking treden van de diverse vormen van Europese militaire samenwerking een *eenstemmig* besluit van de Raad van Ministers nodig is. Voor het Europees Bewapeningsbureau is dat inmiddels al genomen.

De ontwerp-Grondwet moet officieel nog door de lidstaten worden aanvaard, in een aantal gevallen mede via een referendum. Wordt het ontwerp door één of meer lidstaten afgewezen, dan is het verworpen. De verwachting is dat de lidstaten het ontwerp dan zo veel mogelijk stapsgewijs, in delen, zullen invoeren. Dat geldt ook voor de Europese militaire samenwerking.

De ontwerp-Grondwet, en zeker de bepalingen over de militaire samenwerking, zijn op veel punten een compromis tussen uiteenlopende voorstellen. Het militaire Europa kan zich daarom in principe in verschillende richtingen ontwikkelen, zoals:

- Een sterkere Europese component binnen de NAVO.
- Een sterker Europa, in lossere verband tot de NAVO.
- Een Europa op twee niveaus: de leidende Europese militaire machten tegenover de gewone lidstaten.
- Een Europa op weg naar een Europese defensiegemeenschap.

- Een politiek verdeeld en zwak Europa.

Wat er op langere termijn zal gebeuren, hangt af van een groot aantal, zeer verschillende factoren.

DE RELATIES MET DE VERENIGDE STATEN

Zeer belangrijk is de ontwikkeling van de betrekkingen tussen de Verenigde Staten en Europa. Bij een herverkiezing van de zittende Amerikaanse president Bush is de kans op verdere problemen reëel. Bush en zijn team hechten weinig belang meer aan de NAVO als zodanig en doen liever zaken met afzonderlijke Europese landen. Dat heeft echter geleid tot het tegen elkaar uitspelen van Europese bondgenoten en heeft verzet opgeroepen.

Belangrijk is ook de toename van het Amerikaanse protectionisme op het gebied van de bewapening. Het streven naar 'Buy American' gaat gepaard met pogingen van de Amerikaanse defensie-industrie om de Europese defensieproductie in handen te krijgen. Daar worden inmiddels maatregelen tegen genomen. Een en ander heeft geleid tot meer steun voor het Europese Bewapeningsagentschap. Als de Amerikaanse afscherming van de defensieproductie aanhoudt en het Europese Bewapeningsbureau sterker wordt, neemt de kans toe dat de EU-landen meer volgens eigen normen gaan produceren. Dat zou de huidige afspraken binnen de NAVO verzwakken, volgens welke de NAVO-landen in het algemeen vasthouden aan NAVO-productiestandaarden voor militair materieel. De Europese militaire samenwerking zou zich dan meer buiten de NAVO gaan voltrekken.

De aangekondigde geleidelijke terugtrekking van 70.000 Amerikaanse militairen uit Europa en Azië past officieel in het kader van de vervanging van territoriaal gebonden strijdkrachten door 'flexibele en snel wereldwijd inzetbare strijdkrachten'. Dat principe is in 2000 door de NAVO aanvaard. Maar veel zal afhangen van de omstandigheden waaronder een en ander wordt gerealiseerd. Welke Amerikaanse militaire capaciteit blijft op termijn in Duitsland en Europa over? In Europa kan het gevoel ontstaan dat de EU-landen toch harder moeten gaan nadenken hoe zij zelf hun grondgebied ook voor de langere termijn kunnen beschermen. Dan komt een Europese defensie weer in beeld. Dat zou een wijziging van de Grondwet vereisen, maar de permanente gestructureer-

de samenwerking en de mogelijkheid van verdiepte defensiesamenwerking zouden als aanloop kunnen dienen.

Er is ook een algemeen-maatschappelijke factor. Uit de reacties binnen de Europese Unie, met name in Duitsland, op de recente economische hervormingen, met name inzake de arbeidsmarkt en de inkomensverhoudingen, blijkt een toenemende weerstand tegen aanpassing aan internationale marktprincipes. Ook dat kan een verwijdering ten opzichte van de Verenigde Staten in de hand werken.

Tegelijk is het duidelijk dat een verkiezingsoverwinning van de Democratische presidentskandidaat Kerry de geschetste problemen kan beperken. Kerry wil betere verhoudingen met de bondgenoten en zijn ideeën over het binnenlands en buitenlandse beleid stroken meer met de Europese opvattingen.

Het gaat echter niet zozeer om de personen Bush en Kerry, maar om de vraag of de Amerikaanse en de Europese politiek op langere termijn voldoende bij elkaar blijven. Volgens berichten in de Amerikaanse pers van begin juli heeft NAVO-secretaris-generaal De Hoop Scheffer in de Verenigde Staten gewaarschuwd dat bij het gangbare beleid die samenhang niet meer verzekerd is. Daar staat tegenover dat voor de Amerikaanse kiezers de betrekkingen met het buitenland het grootste punt van zorg zijn geworden.¹

EUROPESE STRATEGISCHE AMBITIE

Een volgende factor heeft te maken met de zogeheten Europese strategische ambitie. De EU-landen willen in de landen om en in de nabijheid van hun grenzen stabiliteit brengen, in het uiterste geval door militaire interventie. Met name in Frankrijk is deze ambitie onderdeel van een streven naar Europese onafhankelijkheid. Het gaat hier vooral om de Balkan, de Turkse en de Kaukasische regio, het Midden-Oosten en de landen van Noord-Afrika. Daarnaast is Afrika ten zuiden van de Sahara prioriteitsgebied voor de Europese Unie.

Maar deze gebieden, behalve Centraal Afrika, staan ook hoog op de prioriteitenlijst van de Verenigde Staten, naast Iran, Pakistan, Centraal-Azië en Noord-Korea. Dat heeft te maken met het terrorisme, de wapens van massavernietiging, de olie en de kwestie Israël/Palestijnen. De

Verenigde Staten kunnen de Europese strategische ambities dus zien als een poging hun positie in het Middellandse-Zeegebied te verzwakken. Er heeft zich hier een opmerkelijke ontwikkeling voorgedaan. Na het Engels-Franse akkoord van St. Malo (1998) was het Amerikaanse standpunt dat Europese interventies zich moesten beperken tot 'het achtertuintje van Europa', met name de Balkan. Maar ook dit gebied is inmiddels een Amerikaanse prioriteit.

Het verwerven van een eigen invloedssfeer voor Europa zou hoe dan ook een zeer eensgezind optreden van de EU-landen vereisen en zodanige eigen militaire capaciteiten dat de Europese Unie internationaal druk kan uitoefenen. Voor diverse EU-landen is dit reden de ambities te beperken en zo veel mogelijk samen te werken met de Verenigde Staten, of in coördinatie met de Verenigde Staten op te treden. Voor het Middellandse-Zeegebied is hierover officieel een akkoord tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten bereikt. Dit is realistisch. Er is immers ook nog het juridische probleem dat de Europese Unie bij voorkeur militair wil optreden met een mandaat van de Veiligheidsraad, dus ook met *instemming van de Verenigde Staten*. Voorts hebben de Verenigde Staten veel mogelijkheden om een Europees optreden te beïnvloeden. Zij zijn nog steeds de sterkste mogendheid en kunnen steun geven aan de partijen in een conflict. De Europese Unie moet er niet te veel van uitgaan dat haar vredesoperaties meer welkom zijn bij de plaatselijke bevolking dan militaire acties van de NAVO/Verenigde Staten. Een verheving van de rivaliteit tussen Europa en de Verenigde Staten over een 'Europese invloedssfeer' is dus riskant. Zo bezien is het wellicht beter dat de Europese Unie gewoon 'wereldwijd' wil kunnen optreden, maar dat vereist wél meer militaire capaciteiten.

TURKIJE, DE EUROPESE UNIE EN DE NAVO.

Het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie is niet alleen een moeilijke kwestie omdat Turkije nog duidelijk verschilt van de rest van Europa, maar ook omdat het land 76 miljoen inwoners heeft. Het zou naast Duitsland een tweede democratisch zwaargewicht binnen de Unie zijn. Met name voor Frankrijk en Engeland is dat een probleem. Dit kan worden beperkt zolang de Europese Unie een 'unie van nationale staten' blijft, maar dat zou tegelijk een beperking van de kracht van de Unie betekenen.

Een Turks lidmaatschap van de Europese Unie roept ook problemen op voor de verhouding tussen de NAVO en de Europese Unie. Turkije is strategisch belangrijk, zowel met het oog op de Kaukasische regio als gelet op het Midden-Oosten en Centraal Azië. De Verenigde Staten willen gaarne een beroep kunnen blijven doen op Turkse strijdkrachten, materieel en voorzieningen als vliegvelden, opslagplaatsen, enzovoort. De vraag naar de verhouding tussen het veiligheids- en defensiebeleid van de Europese Unie en de Turkse relaties met de Verenigde Staten/NAVO spitst zich dan dus toe. Het is zeker denkbaar dat ook Turkije bij de Europese Unie een tegenwicht tegenover de Verenigde Staten zoekt, maar het zal op beslissende ogenblikken zijn eigen beleid willen bepalen en dus aan zijn soevereiniteit inzake het buitenlands beleid en defensie vasthouden. Dat zal ook van invloed zijn op het standpunt van de huidige EU-landen.

BATTLEGROUPS EN GENDARMERIE

Tot nu toe is de Europese Unie alleen in staat geheel onafhankelijk die operaties uit te voeren die geen hoge eisen stellen wat betreft de snelheid, afstand, omvang, het geweldsniveau en de duur van het optreden.

Een duidelijke stap vooruit vormen de in september door de Europese Unie aanvaarde plannen voor snel inzetbare Europese *battlegroups* en een Europese Gendarmerie. De *battlegroups*, ter grootte van 1.500 man, zijn bestemd voor gevechtsoptreden; de gendarmerie voor de fase daarna, van stabilisatie en wederopbouw.

De *battlegroups* moeten vanaf 2007 flexibele mogelijkheden geven voor optreden door een kleiner of groter aantal Europese landen, zowel in strikt Europees als in Atlantisch verband. Naarmate het aantal *battlegroups* groter wordt kan ook de vorming van een Europese strijdmacht dichterbij komen.

Men mag echter niet uit het oog verliezen dat ook deze *battlegroups* nog veel ondersteunende capaciteiten en materieel zullen missen. Ook zij zijn voortgekomen uit een behoefte aan bezuinigingen. Hoewel het de bedoeling is op termijn tien tot twaalf *battlegroups* te vormen, zal het oorspronkelijke doel van Helsinki (1999) – een Europese strijdmacht van 60.000 man, met schepen en vliegtuigen, inzetbaar binnen zestig dagen, ook op grote afstand, en met het vermogen om ten minste een jaar in

het conflictgebied te blijven – daar niet door worden gehaald. Ook latere afspraken in het kader van NAVO en Europese Unie over capaciteitsverhoging, zijn niet gehaald. De nieuwe EU-doelstelling voor 2010 toont de onderlinge twijfel tussen de EU-landen, door de vele controles die in het programma zijn ingebouwd. Nederland heeft met zijn defensieplannen van 2003 sterk ingeleverd op zijn materieel en personeel. De jongste defensieplannen van Engeland doen hetzelfde: modernere vliegtuigen en schepen, maar minder personeel. Dat werkt een voortgezette afhankelijkheid van de NAVO/Verenigde Staten in de hand.

BEPERKTE BETEKENIS VAN DE 'BOTTOM-UP BENADERING'

Niet minder belangrijk is dat de eventuele inzet van *battlegroups* politieke eenheid tussen de betrokken EU-landen vereist. Nederland wil bij de vorming van *battlegroups* samenwerken met twee grotere landen, om afhankelijkheid van één grotere partner te vermijden. Met Duitsland is al overeenstemming bereikt over de vorming van een gemeenschappelijke *battlegroup*. Daarnaast zoekt Nederland Engeland als partner, maar de Engelse regering vindt dat Nederland een eigen *battlegroup* moet vormen.

Dit is een voorbeeld van de problemen die zich stellen bij de zogeheten 'bottom-up' benadering van de Europese militaire samenwerking: praktische militaire samenwerking van onderop, ter bevordering van politiek-strategische eenheid. Een verdeeld Europa is moeilijk van onderop tot militaire eenheid te brengen.

DE KWESTIE VAN HET PERMANENTE HOOFDKWARTIER

Om te beoordelen wat de nieuwe militaire regelingen waard zijn, moet ook gelet worden op de kwestie van de militaire bevelslijnen. De Verenigde Staten hebben sinds het Brits-Franse akkoord van St. Malo geëist dat er geen apart Europees militair hoofdkwartier komt, als rivaal van het NAVO-hoofdkwartier. Tegen die eis is verzet gebleven, met name bij Frankrijk, maar ook bij Duitsland, België en Luxemburg. Deze vier landen hebben in april 2003 een voorstel gedaan voor een Europese Veiligheids en Defensie Unie met een eigen permanent hoofdkwartier. Dat is niet aanvaard door de andere Europese regeringen en

ten slotte ook niet door de Europese Conventie. Maar het heeft tot een ingewikkeld compromis geleid. Als de Europese Unie geheel zelfstandig een operatie wil uitvoeren, wordt een van de *nationale* hoofdkwartieren aangevraagd. Het meest waarschijnlijk is een Engels, Frans, of Duits hoofdkwartier. Ook Italië en Griekenland bieden een hoofdkwartier aan. Voor grotere operaties kan *per geval* een *tijdelijke* Europese voorziening worden ingesteld, ten dele te leveren vanuit de Militaire Staf van de Europese Unie, te Brussel, ten dele door de deelnemende landen.

Of deze regeling bruikbaar is, en voor hoe lang, hangt ten eerste af van de politieke verhoudingen in Europa en binnen de NAVO. De vraag hoe de Europese Militaire Staf zich ontwikkelt is een gevoelige graadmeter geworden voor de strategische stand van zaken binnen de Europese Unie en de NAVO. Tot op heden heeft de Europese Unie overigens in bijna alle gevallen gebruikgemaakt van de diensten van het NAVO-hoofdkwartier.

PERSPECTIEF

Hoewel dus inmiddels diverse nieuwe initiatieven zijn aanvaard, ligt een snelle ontwikkeling naar een militair sterk Europa niet voor de hand. In Europa is sinds begin jaren negentig op defensie bezuinigd. Die trend is de laatste jaren versterkt door de economische achteruitgang en de problemen rond de Economische en Monetaire Unie. Duitsland gaat zijn vijfde jaar in van te hoge overheidsuitgaven. De operaties in Irak, Afghanistan, de Soedan en de nieuwe interventiemacht in Bosnië-Herzegovina eisen alle personeel op, zonder dat de behoeften ter plaatse voldoende zijn gedekt. Voor optreden elders in Afrika en in een direct VN-verband zijn nauwelijks middelen beschikbaar.

De EU-landen zouden meer samen kunnen doen op de gebieden van opleiding, logistiek en strategisch transport. Bovendien gaan zij, zoals vermeld, meer doen aan de gezamenlijke bestrijding van het terrorisme. Er komt meer samenwerking op het gebied van de wapenproductie. De grotere EU-landen zullen een permanente gestructureerde militaire samenwerking aangaan en zij willen een duidelijke invloed in het Europese Bewapeningsbureau. Dat werkt overigens de verdeling van de Europese Unie in twee soorten lidstaten in de hand.

Als de onzekerheid over de relatie tussen Europa en

de Verenigde Staten verder toeneemt, kan de Europese Unie toch de kant van een defensiegemeenschap opgaan. Dat doel vereist een verandering van de Grondwet, maar de weg erheen kan onder meer worden voorbereid via de permanente gestructureerde samenwerking en een verdiepte militaire samenwerking tussen een meerderheid van de lidstaten, inclusief de grotere. De grotere Europese NAVO-landen krijgen dan meer verantwoordelijkheid voor de bescherming van het Europese grondgebied.

Zonder verhoogde defensie-inspanningen en meer politieke eenheid blijft dit alles echter zonder betekenis. De diepgaande Europese verdeeldheid over Irak tijdens de NAVO-Raad te Istanbul, jongstleden juni, wijst erop dat het nog lang zal duren eer er een tastbare politieke eenheid komt, juist tussen de grotere Europese landen. Een politiek zelfstandig Europa moet antwoord kunnen geven op dezelfde vragen als die waarover de Europese Unie thans verdeeld is.

HET NEDERLANDSE BELEID

Gezien de problemen en onzekerheden binnen de Europese Unie en de NAVO heeft Nederland ten aanzien van de Europese militaire samenwerking een realistisch beleid gevoerd: medewerking aan die samenwerking, maar met behoud van prioriteit voor de NAVO, met name bij

besluiten over militair optreden, en met behoud van het nationale veto bij het buitenlands beleid en defensie. Nederland heeft zich geconcentreerd op praktische voorstellen voor versterking van de Europese militaire capaciteiten, in samenwerking met de NAVO. De voorstellen voor het European Capability Action Plan en de Nederlandse inzet als EU-voorzitter voor de Europese *battlegroups* zijn daarvan het bewijs. Daarnaast heeft ons land de post van secretaris-generaal van de NAVO weten te verwerven. Zo heeft het een bindende rol kunnen spelen in de Westelijke samenwerking.

De troeven van de alliantie moet men pas opgeven als er met de Verenigde Staten weinig of geen gemeenschappelijk beleid meer mogelijk zou zijn. Zover is het zeker nog niet. Wél is ook voor Nederland het veiligheids- en defensiebeleid een ingewikkeld krachtenveld geworden, waarop de stappen behoedzaam moeten worden gezet.

Prof. mr. P.J. Teunissen is lid van de Partijcommissie Europa van de VVD. Hij schreef deze bijdrage op persoonlijke titel.

NOTEN

I Volgens een onderzoek van het Pew Research Center. Zie: *NRC Handelsblad*, 20 augustus 2004.

EUROPEES GRONDWETTELIJK VERDRAG

EEN HALF EI OF EEN LEGE DOP?

HANS VAN BAALEN

Volgend voorjaar mag het volk zich voor of tegen het Europees Grondwettelijk Verdrag uitspreken. Bij verwerping van dit Verdrag geldt het in 2000 gesloten Verdrag van Nice. De echte keus, aldus de auteur, is dus die tussen de Grondwet en Verdrag van Nice en valt, als het aan de VVD ligt, uit in het voordeel van de Grondwet.

Op vrijdag 18 juni jongstleden bereikten de Europese regeringsleiders overeenstemming over de definitieve tekst van het Europees Grondwettelijk Verdrag, ook wel, ten onrechte, de Europese Grondwet genoemd. Het betreft echter geen Grondwet, waaraan burgers rechten kunnen ontlenen, maar een verdrag dat de verhoudingen tussen de Europese instellingen onderling en tussen de Unie en de lidstaten regelt. Omdat de term Europese Grondwet al volledig is ingeburgerd, wordt deze daarom hieronder naast Grondwettelijk Verdrag gehanteerd.

Het onderhandelingsresultaat kwam maar zeer ten dele tegemoet aan de inzet van de Tweede Kamer en van de VVD. In maart volgend jaar zal de Europese Grondwet in een raadplegend referendum aan de Nederlandse bevolking worden voorgelegd. De bevolking kan de Europese Grondwet afwijzen of goedkeuren. Hierna is het aan de Staten-Generaal om het invoeringsverdrag al dan niet te ratificeren. Omdat het referendum niet bindend is, is het aan de volksvertegenwoordiging een finaal oordeel te vellen. De uitkomsten van het referendum zullen echter zwaar wegen, zeker bij een hoge opkomst en een duidelijke meerderheid voor of tegen de Europese Grondwet. De VVD vindt dat de politieke partijen kleur moeten bekennen en de bevolking in het referendum een eenduidig advies moeten meegeven.

Voor de VVD is de keuze voor of tegen het Europees

Grondwettelijk Verdrag een keuze tussen Scylla en Charibdis. Indien de Grondwet wordt afgestemd, dan geldt het in 2000 gesloten Verdrag van Nice. In feite is de keuze dus niet tussen een Grondwet of geen Grondwet, maar tussen het Grondwettelijk Verdrag of het Verdrag van Nice. De vraag daarbij is of het Grondwettelijk Verdrag beter of slechter is dan 'Nice'.

Het Verdrag van Nice moest de Europese Unie voorbereiden op de uitbreiding met tien en meer nieuwe lidstaten. De gehele architectuur van de Europese Unie en de besluitvormingsprocedures waren nog afgestemd op de Europese Economische Gemeenschap van zes leden, zijnde de Benelux, Frankrijk, (West-)Duitsland en Italië. Beslissen met unanimitéit belemmert in een Unie van 25, dan wel 27 en later mogelijk 35 leden, de besluitvorming aanzienlijk. Niemand heeft baat bij een lamgelegde Europese Unie. Het is daarom goed te verdedigen de unanimitéitsregel te beperken tot echt vitale politieke onderwerpen die de nationale soevereiniteit direct raken en waarover politiek en maatschappelijk nog geen consensus bestaat, zoals het uitzenden van militairen, buitenlandse zaken, belastingen, financiën en het justitiële vervolgingsbeleid.

Wanneer op zulke gevoelige terreinen bij meerderheid wordt gestemd, zullen meerderheden alleen de kleine landen binden. De grote landen zullen zich sowieso niet laten dwingen. De kwestie-Irak is hierbij hét grote voorbeeld. Het is ondenkbaar dat Groot-Brittannië of Frankrijk zich in de VN-Veiligheidsraad door een meerderheid in de Europese Unie de wet zouden hebben laten voorschrijven. Voor de VVD is besluitvorming bij meerderheid in dit kader dan ook alleen aanvaardbaar wanneer Londen en Parijs hun permanente zetel in de Veiligheidsraad ten gunste van de Europese Unie op zouden geven.

Voorts moet de Europese Unie zich richten op grensoverschrijdende terreinen, zoals bijvoorbeeld internationaal terrorisme en criminaliteit, milieuverontreiniging, voedselveiligheid, de interne markt, de Europese arbeidsmarkt, internationaal handelsbeleid, enzovoort. Deze zaken kunnen door de lidstaten afzonderlijk niet meer effectief worden geregeld. Ook waar schaalvoordelen te behalen zijn, is Europa aan zet. Brussel moet zich echter niet bemoeien met zaken die de lidstaten heel goed zelf kunnen regelen, zoals cultuur, onderwijs, sociale zaken, lokaal bestuur, openbare orde, et cetera (zogenaamde subsidiariteitstoets). Voorts moet Europa zich, waar de Unie wel dient op te treden, terughoudend opstellen. Er zijn al veel te veel regels. Brussel moet zich op de hoofdlijnen richten, niet op alle details (zogenaamde proportionaliteitstoets).

Verder moet er een zeker evenwicht zijn tussen de grote en de kleine landen. Het is onaanvaardbaar dat de grote lidstaten de kleine landen consequent hun wil opleggen, cynische machtspolitiek bedrijven en in de achterkamers van Europa vooroverleg plegen. De wijze waarop Groot-Brittannië de Belgische premier Guy Verhofstadt voor het voorzitterschap van de Europese Commissie uitschakelde, is tekenend. Hetzelfde geldt voor de vergeldingsactie van Frankrijk en Duitsland tegen de Britse kandidaat voor dezelfde functie, Chris Patten. Op 13 september vergaderden de regeringsleiders van Duitsland, Frankrijk en Spanje in Madrid en maakten zij afspraken over hun inzet ten aanzien van justitie, industriebeleid, buitenlandse zaken en Irak. Het lijkt een standaardprocedure te worden dat de grote vijf (Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Polen en Spanje), in wisselende samenstelling, Europese Raden voorkoken. Voor landen als Nederland moet dat een teken aan de wand zijn. Het Nederlandse EU-voorzitterschap lijkt deze standaardprocedure als een natuurwet te aanvaarden. Waar protest dient te klinken, daar heerst berusting.

De VVD was kritisch over het Verdrag van Nice: rommelige tekst, onduidelijke verdeling van de bevoegdheden tussen de Europese Unie en de lidstaten en een onvolkomen parlementaire controle op het werk van de Unie. De VVD was en is ook kritisch ten opzichte van het Grondwettelijk Verdrag. De VVD heeft daarom in de Tweede

Kamer de leiding genomen bij het formuleren van de voorwaarden waaraan dit nieuwe Verdrag zou moeten voldoen. In de eerste plaats diende elke lidstaat één euro-commissaris te hebben (motie-Van Baalen). Voor de VVD betekent de Nederlandse aanwezigheid in de Europese Commissie een belangrijke mogelijkheid om het Europese beleid te beïnvloeden. In de tweede plaats diende het Stabiliteitspact, waarin de hardheid van de euro wordt gegarandeerd, te worden aangescherpt (motie-De Grave). Voor de VVD is het onaanvaardbaar dat grote lidstaten, zoals Frankrijk en Duitsland, zelf wel uitmaken of zij zich aan de Europese spelregels aangaande de euro houden. In de derde plaats diende het nationale veto op de meerjarenbegroting van de Europese Unie te worden gehandhaafd, dan wel diende er een structurele nettobegrenzer op de Nederlandse afdrachten aan de Europese Unie te worden aangebracht (motie-Van Baalen). Voor de VVD is het niet uit te leggen dat Nederland per hoofd van de bevolking meer aan de financiën van de Unie afdraagt dan welk ander land ook. Deze drie moties werden door ruime Kamermeerderheden aangenomen.

Wanneer we nu bezien wat van deze eisen is gerealiseerd, dan kunnen we van een half vol in plaats van een half leeg glas spreken.

Het veto op de meerjarenbegroting blijft gehandhaafd en wordt in de toekomst alleen opgegeven wanneer Nederland wezenlijk minder aan de Europese Unie afdraagt. Dat is beter dan 'Nice'. Hiermee is aan de belangrijkste eis van de VVD tegemoetgekomen.

De versterking van het Stabiliteitspact is ten dele geslaagd, maar is beter geregeld dan in het Verdrag van Nice. Er is een verklaring aangenomen waarin klip en klaar wordt vastgelegd dat het Stabiliteitspact geen vrijblijvende zaak is, maar de lidstaten daadwerkelijk bindt. Ten tijde van economische voorspoed moeten de begrotingstekorten sneller worden weggewerkt. De Europese Commissie krijgt een sterkere positie bij het uitdelen van waarschuwingen en bij de vaststelling dat landen in gebreke blijven, maar er komt geen grotere rol voor de onafhankelijke rechter. Dat laatste valt zeer te betreuren. Op 14 juli heeft het Europees Gerechtshof bevestigd dat het pact bindend en niet vrijblijvend is en dat de raad van ministers van Financiën (de zogenaamde ECOFIN) niet

voorbij mag gaan aan de aanbevelingen van de Europese Commissie. Kortom, Gerrit Zalm heeft gelijk gekregen. De vraag blijft echter of ooit boetes aan grote landen zullen worden opgelegd wanneer zij het pact schenden. Het verdient daarom de voorkeur geen boetes op te leggen, maar landen op hun aandeel in de Europese subsidies te korten. Gerrit Zalm zal, tijdens het Nederlandse EU-voorzitterschap, als voorzitter van de ECOFIN en als voorzitter van de ministers van Financiën van de Eurogroep, niet alleen gelijk moeten hebben, maar vooral ook gelijk moeten krijgen. Dat lijkt, helaas, niet het geval te zijn.

Tot 2014 behoudt iedere lidstaat een stemhebbende eurocommissaris. Daarna wordt overgegaan op een kleinere Commissie, waarbij grotere en kleinere lidstaten op basis van gelijkheid rouleren. De VVD had veel liever gezien dat er in 2014 het functioneren van de Commissie van 25 zou worden geëvalueerd (zogenaamd 'rendez-vous'), zonder op de uitkomsten hiervan en mogelijke oplossingen vooruit te lopen. In het Verdrag is, overigens, de mogelijkheid opgenomen om in 2014 op basis van unanimiteit te besluiten met een grote Commissie door te gaan. Dat is, hoe beperkt ook, beter dan het Verdrag van Nice, waarbij de Commissie al in 2007 verkleind zou worden, zonder de mogelijkheid via consensus op dit besluit terug te komen. Wanneer de Commissie-Barroso en haar opvolger goed functioneren, dan is dat een overtuigend argument voor handhaving van het beginsel van de grote Commissie. Inkomend Commissievoorzitter Barroso heeft een evenwichtige portefeuillevdeling tussen grote en kleine lidstaten weten te bereiken, onder andere met de Nederlandse liberaal Neelie Kroes op de sleutelpost Mededinging. Het Europees Parlement krijgt een sterkere positie bij het aanstellen van de voorzitter van de Europese Commissie. Ook dat is positief ten opzichte van 'Nice', hoewel de VVD zich had ingezet voor de directe verkiezing van de Commissievoorzitter door het Europees Parlement.

De VVD ziet het als grote winst dat de parlementen van de lidstaten kunnen beslissen of een probleem in Brussel dan wel in de lidstaten moet worden aangepakt (subsidiariteitstoets) en of dit op de juiste wijze geschiedt (proportionaliteitstoets).

Hiermee is het glas half vol. Voor de VVD is het niet verantwoord om langer te letterknechten. Het Nederlandse

EU-voorzitterschap moet de echte grensoverschrijdende problemen van Europa, zoals terrorisme en criminaliteit, een haperende economie en een stagnerende arbeidsmarkt, aanpakken. Achteraf hebben de PvdA (Europa-lezing door Wouter Bos bij de Vereniging van Buitenlandse Diplomaten, Le Club du Jeudi, op 25 maart 2004) en het CDA (Humboldt-rede door minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot op 2 juni 2004) de praktische lijn van Jozias van Aartsen omarmd, die deze als minister van Buitenlandse Zaken op 13 maart 2001 tijdens diens Clingendael-lezing reeds had geformuleerd. Wijsheid komt vaak achteraf, maar ook hier geldt het oude Nederlandse spreekwoord: beter ten halve gekeerd, dan ten hele gedwaald.

De VVD heeft bij de totstandkoming van het Grondwettelijk Verdrag hoog ingezet en maar ten dele haar gelijk gehaald. In de Kamer werd door de PvdA van 'een draai maken' en van 'bakzeil halen' gesproken. Volgens mijn PvdA-collega Frans Timmermans is de VVD nooit bereid daadwerkelijk tegen Europese besluiten te stemmen. Zoals ik hierboven heb uiteengezet, onderhandelt de VVD als een politieke koopman hard, maar realistisch. Zonder harde VVD-lijn waren de positieve punten ten aanzien van de Grondwet niet of maar zeer beperkt binnengehaald. Die harde opstelling was dus nodig om voldoende druk op te bouwen, die de Nederlandse regering in het onderhandelingstraject kon gebruiken en dat heeft gewerkt. Dat gold ook bij de toetredingsonderhandelingen met de tien kandidaat-lidstaten. De VVD-fractie én haar bewindslieden wilden extra garanties dat deze landen niet voortijdig tot de Europese Unie zouden toetreden. Dat leverde de zogenaamde vrijwaringsclausules op. De Europese Commissie kan de nieuwe lidstaten op bepaalde onderdelen van de interne markt uitsluiten indien de werking van de markt door deze landen wordt bedreigd. Tegen de eventuele opheffing van het EU-wapembargo tegen China heeft de VVD de gehele Kamer weten te mobiliseren. Zij deed daarbij de concessie dat Nederland niet als enige land opheffing zou hoeven te blokkeren, maar in coalitie zou moeten opereren en kreeg de toezegging van minister Bot van Buitenlandse Zaken daarvoor terug dat de betrekkingen met Taiwan zouden worden versoepeld. Dat is winst. Nogmaals, wat de PvdA als 'gedraai' omschrijft, noemt de VVD goed poli-

tiek koopmanschap. Vanzelfsprekend vraagt dat achteraf van onze fractie tekst en uitleg, maar die zijn we graag bereid te geven.

Ten aanzien van de toetreding van Turkije is de VVD bij monde van haar fractievoorzitter en haar Europawoordvoerder steeds duidelijk geweest. Er zijn geen principiële bezwaren tegen Turks EU-lidmaatschap, maar of de toetredingsonderhandelingen in 2005 kunnen worden geopend, hangt af van de vooruitgang, die Turkije sedert 1999 op het gebied van de democratische rechtsstaat heeft geboekt. Deze conclusie moet dit jaar op basis van een voortgangsrapportage van de Europese Commissie getrokken worden. Voordat Turkije überhaupt tot de Unie kan toetreden, dient dit land volledig te voldoen aan de Kopenhagen-criteria. Volledig EU-lidmaatschap wordt, na intensieve onderhandelingen, niet eerder dan 2015-2020 verwacht. Turkije moet dan een democratische rechtsstaat en een functionerende markteconomie naar West-Europees model zijn, die in staat is de Europese regelgeving, het zogenaamde *acquis communautaire*, naar letter en geest uit te voeren. De VVD-Tweede-Kamerfractie heeft zulks op 7 september unaniem aanvaard, onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat Turks EU-lidmaatschap niet automatisch vrij personenverkeer inhoudt. Daarover dient een expliciet besluit te worden genomen, waarbij langdurige overgangstermijnen kunnen worden ingeroepen. Ook hier hanteert de VVD een harde, maar rechtvaardige lijn. De VVD zal waken voor het misbruiken van het raadplegend referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag, begin 2005, als pseudo-volksraadpleging over de toetreding van Turkije, die dan in het geheel nog

niet aan de orde is. VVD-fractievoorzitter Jozias van Aartsen heeft op 10 september in *NRC Handelsblad* aangegeven dat aan het einde van het onderhandelingsproces een referendum over de toetreding van Turkije wel tot de mogelijkheden behoort. Over het al dan niet openen van de toetredingsonderhandelingen beslist echter eind dit jaar de Kamer. Het misbruiken van het raadplegend referendum over de Europese Grondwet in maart 2005 ten aanzien van de kwestie-Turkije is kiezersbedrog.

De VVD zal de bevolking begin volgend jaar in het raadplegend referendum adviseren vóór het Grondwettelijk Verdrag te stemmen, ook al valt op het resultaat veel af te dingen. Politiek bedrijven betekent keuzes maken. Turks EU-lidmaatschap is zowel onder 'Nice' als onder het Grondwettelijk Verdrag mogelijk, dus daaraan verandert niets. Het Grondwettelijk Verdrag is evident beter dan het Verdrag van Nice. Wie dat ontkent en de bevolking oproept om de Europese Grondwet in de huidige context af te stemmen, is onverantwoord bezig en presenteert de bevolking een non-keuze. Wie de Europese Grondwet afstemt, krijgt 'Nice' terug en dat is minder. Het is dus een keuze tussen een half ei (Europese Grondwet) en een lege dop ('Nice'). De VVD kiest, in dit geval met CDA, D66 en PvdA, voor een half ei; de tegenstanders van de Europese Grondwet, zijnde de SP, de LPF, de ChristenUnie en de SGP en mogelijk GroenLinks, kiezen voor een lege dop.

Mr. drs. J.C. van Baalen is lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal en woordvoerder Buitenlandse en Europese Zaken.

LIBERALEN OVER MARKT EN OVERHEID

A N D R É S Z Á S Z

Naar aanleiding van:

Mark van de Velde (red.), *Markt-meesters.*

Portretten van vooraanstaande liberale economen,

Uitgeverij Boom / Teldersstichting, 2004

Economie werd vroeger ook wel aangeduid als *politieke* economie. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd de economische theorie steeds technischer, en met de toenemende ambachtelijkheid leek een afnemende belangstelling gepaard te gaan voor de geschiedenis van het economisch denken, ook in het onderwijs over economie. Het was dan ook een goed idee om het vijftigjarige bestaan van de Teldersstichting te markeren met een bundel over de gedachten van een aantal vooraanstaande liberale economen, beginnend met Adam Smith en eindigend met Milton Friedman. Ieder hoofdstuk sluit af met een beschouwing over het belang van de opvattingen van de daarin besproken economen voor de actualiteit.

Een van deze economen wees zelf in de veel geciteerde slotpassage van zijn belangrijkste werk op het belang dat vroegere denkers voor de actualiteit kunnen hebben: 'Madmen in authority who hear voices in the air' ontlenen hun 'frenzy' vaak aan 'some academic scribler' van weleer, schreef Keynes in 1936, betogend dat zulke ideeën vaak veel meer invloed hebben dan gevestigde belangen.

De economen die in de bundel zijn opgenomen hebben, bij al hun verscheidenheid, het belang gemeen dat zij toekennen aan markt en prijsmechanisme: vandaar de titel van het boek. Bekend is het betoog van Adam Smith waarin hij uitlegt dat waar iedereen zijn eigenbelang nastreeft de markt er als een 'onzichtbare hand' voor zorgt dat er evenwicht tot stand komt waarin de aangeboden goederen en diensten overeenkomen met de

behoeften: 'Wij danken onze maaltijden niet aan de welwillendheid van bakker, brouwer en slager maar aan hun welbegrepen eigenbelang.' Voorwaarde is wel een krachtige concurrentie, immers: 'Het gebeurt zelden dat bedrijfsvakgenoten elkaar treffen, al is het voor de gezelligheid, zonder dat hun vermaak uitloopt op een samenwerking tegen het publiek of een afspraak tot prijsverhoging.' Smith staat terughoudend tegenover wat hij noemt de 'hoogst onnodige aandacht' van de overheid. Smith geldt als een van de grondleggers van de economische wetenschap, evenals later David Ricardo. Over diens betekenis voor de actualiteit wordt gezegd: 'Afsluiting van het overheidsapparaat, deregulering, structureel begrotingsevenwicht, sanering van de staatsschuld, groeibevordering door wigverkleining, al deze termen waarmee de huidige krantenkolommen gevuld worden, zijn in enigerlei vorm in het vocabulaire van de negentiende eeuw terug te vinden in de verschillende hoofdstukken die Ricardo aan deze materie heeft gewijd. Ook in de monetaire sfeer klinkt zijn stem nog steeds door.' In verband met dat laatste wordt onder meer gewezen op het belang dat hij hechtte aan een onafhankelijke centrale bank. Hij legde de basis voor de theorie van de internationale handel en toonde aan waarom alle partijen er beter van worden. De volkswijsheid 'waar twee ruilen moet er één huilen' gaat niet op. Nog steeds is dit de theoretische grondslag van de liberale voorkeur voor vrijhandel. Hoe juist die in de praktijk is, bleek in de jaren dertig met hun handelsbelemmeringen en hun funeste gevolgen. Nog bijna een halve eeuw nadien schreef Jelle Zijlstra – minister van Economische Zaken in het kabinet-Drees III (1952-1956) en minister van Financiën in het kabinet-De Quay (1959-1963) – over vrije handel: 'dit en niets anders is de wand die ons scheidt van een fatale

verergering [van de recessie die zich toen voordeed] tot een regelrechte mondiale crisis.¹

Dit brengt mij op Keynes, wellicht de enige wiens aanwezigheid in dit gezelschap velen zal verbazen. 'Die man was even erg als Den Uyl', huiverde een van de aanwezigen bij de aanbidding van de bundel, een vergelijking die althans bij Den Uyl in de smaak zou zijn gevallen. Van alle besproken economen stond Keynes het minst terughoudend tegenover de rol van de overheid. Zijn beroemde boek schreef hij in de jaren dertig, midden in de depressie, en zijn beleidsopvattingen waren daar in sterke mate door gekleurd. Als keynesiaans liberalisme omschrijft de bundel macro-economische sturing door middel van een gecoördineerde monetaire en budgetpolitiek. Maar daarover worden in het hoofdstuk over Keynes belangwekkende opmerkingen gemaakt die vele lezers, ook economen, zullen verrassen. Terecht wordt erop gewezen dat keynesiaanse politiek doorgaans wordt geïdentificeerd met begrotingspolitiek en overheidstekorten. Bij Keynes zelf vind je daar echter slechts weinig over: 'de hele theorie en praktijk van zogenaamde keynesiaanse begrotingspolitiek heeft zich na zijn dood ontwikkeld.' Ook Keynes' bekendste tegenspeler, Hayek, bevestigt dit. Bij al zijn kritiek citeert hij met instemming een aan Keynes toegeschreven opmerking dat, zoals Marx in wezen nooit marxist was, Keynes geen keynesiaan was.² Hij was een pragmaticus, die zijn theorie richtte op het beleid dat hij in de gegeven situatie nodig vond. Dat neemt niet weg dat in een groot deel van de Westerse wereld het inflatoire overheidsbeleid na de oorlog werd gevoerd met een beroep op Keynes' opvattingen. Om nog eens Zijlstra te citeren: 'Het komt mij voor dat de intrede van het keynesiaans georiënteerde macrobeleid voor de politiek een te grote verleiding is geweest, met name het op conjunctuurpolitieke gronden opvoeren van de uitgaven. In onze moderne democratieën is het parlement steeds meer een drukmiddel op de regering geworden om meer uit te geven. Wanneer dit dan ook nog kan worden getooid met de mantel van de wetenschap is het hek van de dam.'³ En zoals de opvattingen van Keynes een reactie vormden op de dramatische ontwikkelingen en het vaak ontwrichtende overheidsbeleid in de jaren dertig, zijn de opvattingen van de economen die op hem volgden en in de bundel zijn opgenomen een reactie op het beleid dat in zijn naam is gevoerd.

Naast de al genoemde Hayek worden na Keynes de Nobelprijswinnaars Buchanan en Friedman besproken. In hun visie was algemeen gesproken marktfalen nog altijd beter dan overheidsingrijpen. Immers, de overheid weet het nooit beter dan de markt en doet meer kwaad dan goed. Ook worden politici, die het ingrijpen van de overheid bepalen, in de ogen van James Buchanan net als ieder ander die optreedt in het economische proces gedreven door eigenbelang. Dit is het uitgangspunt van de *public choice* theorie, die de besluitvorming van de overheid analyseert, waarvan hij een der grondleggers is. Milton Friedman kreeg ook bij niet-economen veel bekendheid als geestelijk vader van wat bekend werd als 'monetarisme', dat de nadruk legt op inflatie als monetair verschijnsel. Over uit de hand lopende overheidstekorten maken hij en vooral zijn volgelingen zich niet druk, zolang deze maar niet monetair worden gefinancierd. Zijn wantrouwen ten aanzien van de overheid geldt niet in de laatste plaats de centrale banken. Het monetaire beleid wil hij niet toevertrouwd zien aan hun oordeel, maar als het ware laten voeren door een automatische piloot. Men kan zich afvragen of hij en meer nog zijn volgelingen hier niet wat zijn doorgeschoten, maar de auteur van het betreffende hoofdstuk in de bundel lijkt dat niet te vinden. Veel invloed had zijn betoog dat prijsstabiliteit en werkgelegenheid slechts op korte termijn alternatieven zijn. Op langere termijn is prijsstabiliteit een van de voorwaarden voor economische groei en werkgelegenheid. Deze opvatting vormt een van de grondslagen van het verdrag van Maastricht en de Economische en Monetaire Unie, waarmee nog niet is gezegd dat dit ook de praktijk van het beleid zal zijn.

De naoorlogse economische discussie werd in wezen gevoerd in de vrije Westerse wereld. De economen in het sovjetblok spraken letterlijk en figuurlijk een andere taal. Vóór de oorlog was er, zij het ook toen beperkt tot de Westerse wereld, wél discussie tussen marktmeesters en planeconomen. In de bundel wordt daar melding van gemaakt. De Oostenrijker Ludwig von Mises betoogde dat waar geen vrije markt bestaat ook geen rationele calculatie mogelijk is. Dit leidde tot een befaamde discussie met de toen in Chicago werkzame Poolse econoom Oskar Lange, die von Mises als dank voor zijn stimuleren-

de kritiek op de planeconomie een standbeeld beloofde in de grote hal van het toekomstige planbureau. Na de oorlog keerde Lange in een hoge functie terug naar Polen, maar van dat standbeeld is niets meer vernomen. De bundel gaat er verder niet op in, maar in kringen van economen in communistische landen deed naar destijds verluide het grapje de ronde dat als de wereldrevolutie zou hebben gezegevierd, moest worden toegestaan dat één land kapitalistisch bleef, omdat men alleen dan kon weten wat de juiste prijsverhoudingen waren. Hoezeer von Mises gelijk had bleek vooral na de val van de muur. In de DDR werd om de emigratiestroom af te remmen de Deutschmark ingevoerd en de Duitse Bundesbank nam daarmee, vooruitlopend op de Duitse eenwording, als het ware de DDR monetair over. Mijn toenmalige collega bij de Bundesbank, Hans Tietmeyer, was daarbij nauw betrokken. Van hem begreep ik dat een van de grootste problemen waar hij op stuitte het gemis was aan overzicht, omdat goede statistieken en balanssen niet bestonden. Hoe men onder die omstandigheden een planeconomie had menen te kunnen besturen, is een raadsel.

Wie geïnteresseerd is in de ontwikkeling van het economische denken sinds de achttiende eeuw vindt in deze bundel een helder en handzaam overzicht, dat vakjargon vermijdt of uitlegt. Maar ook de lezer wiens belangstelling primair uitgaat naar vragen van beleid komt aan zijn trekken. Dat is vooral omdat de bundel telkens aandacht geeft aan de relevantie van de besproken visies voor de actualiteit. Vooral in de twintigste eeuw vormt het denken over economisch beleid vaak een reactie op eerdere beleidsfouten, en de neiging is sterk om daarbij door te schieten. Keynes' volgelingen koppelden aan zijn pessimisme over het vermogen van de markt tot spontaan evenwichtsherstel, ingegeven door de ervaringen in de jaren dertig, een even groot optimisme in hun verwachtingen van de overheid, dat wil in dit verband zeggen: de politiek. De reactie op de daarmee opgedane ervaring was weer weinig van de overheid te verwachten en veel van de

markt. Iets van dit heen-en-weer was te zien in het internationale wisselkoersstelsel. Om herhaling te voorkomen van de desastreuze depreciatiewedloop en protectie, die na de ineensdorting van de gouden standaard de jaren dertig kenmerkten, werd na de oorlog het stelsel van stabiele wisselkoersen van Bretton Woods ingevoerd. Maar de beleidscoördinatie die voor een goede functionering van dat stelsel nodig was, bracht men niet op. Aangezien de herinnering van de jaren dertig inmiddels was vervaagd, keerde men in de jaren zeventig terug naar fluctuerende koersen. De markt kon beter beoordelen wat de juiste koersen waren dan de overheid. Soms treft mij de onbekommerdheid waarmee de waarheid van gisteren vandaag op de schroothoop wordt gegooid.⁴ Maar misschien hoort dat wel bij politieke keuzen. Want al spreken we dan niet meer over politieke economie, het gaat hier in wezen om politieke vragen.

Dr. A. Szász is oud-directeur van De Nederlandsche Bank en emeritus bijzonder hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam.

NOTEN

- 1 Jaarverslag van De Nederlandsche Bank over 1974, herdrukt in J. Zijlstra, *Gematigd Monetarisme*, Leiden/Antwerpen, 1985, p. 208.
- 2 F.A. Hayek, 'The Keynes Centenary', *The Economist*, June 11, 1983, p. 48.
- 3 J. Zijlstra, *De les van veertig jaar en nog iets*, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1989, p. 14.
- 4 Ook bij Paul Volcker, oud-voorzitter van de Federal Reserve Board, kwamen terugblikkend vragen op. Tijdens het stelsel van Bretton Woods genoot de wereld een niet eerder vertoonde economische groei. Waarom was er zo weinig inspanning om het stelsel te handhaven? Hadden de Verenigde Staten daar in hun eigen belang niet meer toe moeten bijdragen? Paul A. Volcker, Toyoo Gyoten, *Changing Fortunes, The World's Money and the Threat to American Leadership*, Times Books, New York, 1992, pp. 62 en 291.

WE MOGEN NIET KLAGEN

CONSERVATIEF CULTUURPESSIMISME IN NEDERLAND

RONALD VAN RAAK

Naar aanleiding van:

Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift*, Amsterdam, 2004

Er waait een wind van pessimisme door Nederland. Het gaat niet goed met ons en dat is onze eigen schuld. Immers: zinloos geweld komt voort uit de aard van onze samenleving; moslimfundamentalisme wordt mede door het Westen zélf in het leven geroepen en het mislukken van de Amerikaanse politiek in Irak is een spiegel van ons eigen falen. De Verlichting belemmert de bezieling van onze cultuur; Europese politieke eenheid versterkt de innerlijke verdeeldheid tussen de burgers; veel wereldverbeteraars in ons land hebben het racisme een voedingsbodemp gegeven. Een echte koerswijziging kan alleen worden ingezet door het huiveringwekkende inzicht dat de ondermijnende en desintegrerende machten in onze samenleving niet slechts van buiten, maar vooral ook van binnen komen. Dit zijn zeven beweringen die Ad Verbrugge doet in evenzoveel essays, die zijn gebundeld in *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift* (2004). Hierin tracht deze cultuurfilosoof, die verbonden is aan de Vrije Universiteit, het onbehagen dat hij voelt over onze tijd onder woorden te brengen.

Het boek van Verbrugge staat in een nieuwe traditie van cultuurpessimisme in Nederland, waarin bijvoorbeeld *Tegen de decadentie* (2004) van Paul Cliteur, en ook *De verweesde samenleving* (1995) van Pim Fortuyn kunnen worden geplaatst. Naar de opvatting van een cultuurpessimist vertoont onze cultuur fundamentele weeffouten, die leiden tot onze ondergang. In het voorwoord bij *Tijd van onbehagen* stelt Verbrugge dat 'de huidige ontwikkeling van onze cultuur tot een innerlijke tegenspraak leidt die haar dreigt te ondermijnen'. Hij beklagt zich over het

verlies aan cultuur, dat is: een 'beschaving die zorgt voor de zedelijke ontwikkeling van haar burgers, zodat dezen zich lid weten van een gemeenschap en hun leven mede daarop afstemmen'. Gebrek aan gemeenschapszin heeft onze cultuur kwetsbaar gemaakt tegenover bijvoorbeeld de islamitische cultuur. De belangrijkste schuldige is volgens Verbrugge de liberale opvatting van vrijheid, die een krachtige gemeenschap onmogelijk maakt.

Waarom schrijven cultuurpessimisten boeken? Als vermeende cultuurpessimisten écht pessimistisch waren, dan zouden zij geen boeken schrijven, maar in bed blijven liggen. Het lezen van een boek kan blijkbaar het begin zijn van een oplossing. Verbrugge spreekt van de noodzaak van een nieuwe culturele bezieling: 'Misschien zou een doorvoerde blik op onze eigen cultuur en de wijze waarop wij ons daarin tot de medemens en de natuur verhouden een nieuwe bezieling in het leven kunnen roepen.' Maar heel groot is dit vertrouwen niet: 'Of deze bezieling tot cultuur valt af te dwingen is twijfelachtig, maar een zekere bereidheid om ons te bezinnen op onszelf kunnen we allicht opbrengen.'

Een andere vraag is: waarom lezen zoveel mensen cultuurpessimistische boeken? Er zijn pessimisten die de lezer aangenaam lichte kost voorschotelen, zoals Neil Postman, Christopher Lasch en Michel Houellebecq. Hun cultuuranalyses lezen lekker weg. Maar ook meer doorwrochte pessimistische analyses zoals Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922), Johan Huizinga's *In de schaduw van morgen* (1935) of - recenter - Samuel Huntingtons *The Clash of Civilizations* (1996) werden best sellers. Zowel Spengler, Huizinga als Huntington duiken veelvuldig op in de essays van Verbrugge. Evenals het werk van deze intellectuele voorbeelden roept *Tijd van onbehagen* ook zélf onbehagen op. Net als veel andere

pessimisten raakt Verbrugge verstrikt in de tegenstelling dat de verdorven maatschappij slechts kan worden gered door individuele loutering. Achter het cultuurbegrip van deze pessimist gaan bovendien specifieke politieke opvattingen schuil, die een positievere kijk op de cultuur in de weg staan.

CULTUURPESSIMISME

De historicus Remieg Aerts bestempelde in de bundel *De pijn van Prometheus* (1996) de periode tussen 1920 en 1960 als de bloeiperiode van het cultuurpessimisme. Deze periode lijkt intellectueel te zijn voorbereid door tragische denkers als Friedrich Nietzsche (*Die Geburt der Tragödie*, 1871) en Sigmund Freud (*Das Unbehagen in der Kultur*, 1930). Als reden noemt hij een aantal politieke ontwikkelingen, zoals de verschrikkingen van de wereldoorlogen en de opkomst van het nazisme en het bolsjewisme. Meer in het algemeen spreekt hij van een crisisgevoel onder intellectuelen, die in deze periode hun humanistische cultuurideaal bedreigd zagen.

Een mooi voorbeeld is Johan Huizinga, die zijn veelgelezen *In de schaduw van morgen* (1935) opende met de woorden: 'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het.' Wat volgt is een klaagzang op het verlies van cultuur in zijn tijd, die tot uitdrukking zou komen in een 'algemene verzwakking van het oordeel', een 'daling van de kritische behoefte' en een 'verval van morele normen'. Als oplossing suggereert de historicus een *catharsis*, of individuele zuivering: 'Er moet een mogelijkheid van bekeering en ommekeer zijn in den gang der beschaving, en wel dan, wanneer het de erkenning of terugvinding van eeuwige waarden betreft, die buiten den stroom van ontwikkeling en verandering staan.'¹

Veel van wat Huizinga schrijft is nog steeds zeer leesbaar en actueel, zoals het vervlakken van normen en waarden, de sociale gevaren van de technologische ontwikkeling en het politieke misbruik van de wetenschappen. Wat opvalt is dat de historicus in de analyse van zijn eigen tijd ook zélf heel andere wetenschappelijke standaarden hanteert. Dezelfde Huizinga die in zijn historische werk zeer terughoudend is met oordelen, heeft in zijn cultuuranalyses over alles een uitgesproken mening. In tegenstelling tot zijn wetenschappelijke werk is de bewijsvoering over het algemeen dun en doet hij vooral een beroep op uit-

spraken van geestverwanten. Wat bovenal opvalt, is dat hij een specifieke opvatting heeft van cultuur.

Aerts stelt dat cultuurpessimisme verbonden is met een 'humanistische', danwel een 'holistische' opvatting van cultuur.² In een humanistische interpretatie is cultuur vooral een kwestie van individuele morele vervolmaking: ieder mens heeft tot taak zichzelf te ontwikkelen naar een universeel ideaal, zoals Huizinga's 'eeuwige waarden'. Dit klassieke cultuurideaal vermengde zich volgens Aerts in de achttiende eeuw met een holistische interpretatie, waarbij cultuur werd verbonden aan een specifiek volk. In de Romantiek bekleemtoonden filosofen als Johann Gottfried Herder het cultuureigene van de Duitsers, wier sterke innerlijke *Kultur* gunstig zou afsteken tegenover bijvoorbeeld de vluchtige en uiterlijke *civilization* van de Fransen. In Nederland werd in de negentiende eeuw de krachtige geest van het protestantisme, dat een beroep deed op de eigen verantwoordelijkheid, afgezet tegen de vermeende slappe kuddemoraal van de katholieken.³ Cultuurpessimisme is in elke van deze interpretaties mogelijk, maar ontstaat vooral als beide cultuuropvattingen met elkaar worden verbonden: op het moment dat de cultuur van een volk onderhevig is aan vervlakking wordt het voor individuen moeilijker om zichzelf cultureel te ontwikkelen, wat onvermijdelijk de neergang van de cultuur versnelt.

Verbrugge hanteert in *Tijd van onbehagen* een holistische interpretatie van cultuur, waarvoor hij aansluiting zoekt bij Oswald Spengler. In *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922) dichtte deze de cultuur een natuurlijke cyclus toe: elke cultuur kent volgens hem een voortijd (lente), een vroege cultuur (zomer), late cultuur (herfst) en civilisatie (winter). De Westerse cultuur (het Avondland), die was begonnen met de Antieke cultuur, bevond zich nu in de laatste fase van civilisatie. Met Spengler definieert Verbrugge culturen als 'de eenheid van stijl in levensuitingen als architectuur, kunst, religie, filosofie, wetenschap, recht, economie enzovoort, alsmede de daarmee samenhangende zeden en gewoonten die een gemeenschap bijeenhouden.' De opkomst en ondergang van onze cultuur is even natuurlijk als onvermijdelijk. Noch het liberale vrijheidsbegrip, noch het socialistische idee van solidariteit kunnen naar zijn opvatting de kracht en eenheid van onze cultuur verzekeren.

Het groeiend onbehagen dat veel mensen hebben met onze samenleving komt volgens Verbrugge voort uit een verlies aan cultuur, dat is een gebrek aan maatschappelijke eenheid en een maatschappelijke moraal. Het taalgebruik van de filosoof hangt nauw samen met zijn holistische cultuurinterpretatie: hij spreekt van de 'ontworteling' van met name allochtone jongeren en van 'vervreemding' van autochtonen. Typisch is de beeldspraak van 'besmetting' van mensen door reclame en porno, evenals van 'neurotische fixaties', die voortkomen uit het commerciële marktdenken en die leiden tot de 'solipsistische behoeftebevrediging' van 'sensationele kicks, trips, drankmisbruik of verslaving'.

Ook typisch voor het 'genre' van het cultuurpessimisme is dat het vaak gebaseerd is op een analyse van alles. Maatschappelijke problemen als zinloos geweld, de morele problemen van de markteconomie, de oorlog in Irak, de universaliteit van mensenrechten, de eenwording van Europa en de neergang van het christendom worden eenvoudig verbonden met opvatting van cultuurfilosofen als Spengler en Huntington, die met groot gemak worden aangevuld met de voorbeelden van popartiesten als Janis Joplin en Jim Morrison. Ten slotte kiest Verbrugge een specifiek niveau van analyse. In het voorwoord bij *Tijd van onbehagen* beklemtoont hij dat deze essays niet een objectief verslag zijn van sociaal-economisch onderzoek, maar vooral van "subjectief" te vatten tendensen'.

Een filosoof ontkomt er volgens Verbrugge niet aan om zich te bezinnen op de eigen tijd, maar een analyse van de cultuur kan volgens hem slechts persoonlijk van aard zijn. Tegelijkertijd stelt de cultuurfilosoof dat de ideologische strijd van de afgelopen eeuwen – daarmee bedoelt hij vooral de strijd tussen liberalisme en socialisme – een discussie over de aard van onze eigen cultuur in de weg heeft gestaan. Maar wat zijn de eigen politieke uitgangspunten van Verbrugge? Met instemming noemt hij Huntingtons idee van de 'clash of civilizations', een opvatting die ook was terug te vinden bij Fortuyn, die eveneens regelmatig door Verbrugge wordt opgevoerd. In *De verweerde samenleving* (1995) blijkt dat ook Fortuyn er een holistische interpretatie van cultuur op na hield. De kracht van een cultuur werd naar zijn opvatting bepaald door de eenheid van een volk en de mate waarin deze

zich kan verweren tegen de invloed van andere culturen, met name van islamitische culturen. Doordat wij onze fundamentele culturele waarden hebben losgelaten zou onze samenleving 'weerloos' zijn geworden.⁴

Soortgelijke gedachten zijn te vinden bij Paul Cliteur, die in zijn – overigens veel minder doordachte – *Tegen de decadentie* (2004) waarschuwt tegen cultuurrelativisme en een oproep doet tot terugkeer naar wat hij noemt het 'superioriteitsgevoel' dat kenmerkend zou zijn voor de oude Grieken.⁵ Om het gevaar van afkalving en ondergang van onze cultuur af te wenden is het volgens Cliteur nodig dat wij 'het kwaad recht in de ogen' zien. In ongeveer dezelfde bewoordingen stelt Verbrugge dat we 'het kwaad dat in onszelf huist indachtig [moeten] zijn'. Evenals bij Huizinga wordt op deze manier de oplossing voor een maatschappelijk probleem, namelijk het verval van onze cultuur, gezocht op het niveau van individuele herbezinning. 'Alleen een fundamentele verandering van onze levenswijze kan iets veranderen aan het proces dat nu gaande is', aldus Verbrugge. Individuele bezinning op het eigen kwaad zal dit niet kunnen bewerkstelligen – wat een reden is voor pessimisme. Fundamentele veranderingen kunnen alleen plaatsvinden op het niveau van de samenleving. Ook Verbrugge onderkent dat, als hij in een voetnoot stelt: 'alle politieke partijen zullen zich op het fenomeen cultuur moeten gaan bezinnen'. Hij doelt hier in de eerste plaats op de PvdA, de partij waar op dit moment een ideologische discussie gaande is. De eigen politieke achtergronden van Verbrugge laten zien dat zijn eigen cultuuropvatting niet ideologisch neutraal is: het beroep op individuele bezinning is typisch voor zijn conservatisme.

Terecht stelt Verbrugge dat aan het liberale marktdenken een andere interpretatie van cultuur ten gronslag ligt, 'waarbij men de vrijheid en autonomie van het individu als hoogste waarde predikt'. De cultuurfilosoof gaat echter voorbij aan de sociaal-economische voorwaarden die de door hem gepredikte gemeenschap mogelijk maken, zoals goed onderwijs, toegankelijke zorg en sociale zekerheid. Dit politieke optimisme gaat uit van een 'civilisatorische' interpretatie van cultuur, waarbij de samenleving zo kan worden ingericht dat mensen gestimuleerd worden om driften te beheersen en solidariteit te betrachten. Juist een optimistische politiek zal de culturele bezieling

waar Verbrugge voor pleit dichterbij brengen. Meer in ieder geval dan conservatief geklaag.

Dr. R. van Raak is lid van de Eerste Kamer voor de SP. Tevens is hij historicus aan de Universiteit van Amsterdam en coördinator van het Wetenschappelijk Bureau van de SP.

NOTEN

- 1 J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*, p. 180 (Haarlem, 1935).
- 2 R. Aerts, 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme', in: *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme*,

pp. 10-66, aldaar pp. 28-30 (Groningen, 1996).

- 3 Nederland kende zijn eigen nationale filosoof in de vorm van Philip Willem van Heusde, die in *De socratische school, of wijsgeerte voor de negentiende eeuw (1834-1839)* een filosofie ontwierp voor het Nederlandse volk.
- 4 P. Fortuyn, *De verweesde samenleving. Een religieus-sociologisch traktaat*, p. 198 (Baarn, 1995).
- 5 P. Cliteur, *Tegen de decadentie. De democratische rechtstaat in verval*, p. 19 (Amsterdam, 2004). Cliteurs oproep dat wij opnieuw een voorbeeld moeten nemen aan de staatsopvattingen van Plato sluit aan bij een oproep van de nieuwe conservatieven van het Edmund Burke Instituut, dat pleit voor aanvaarding van een eeuwige 'voorgegeven morele orde'.

MEDEDELING VAN HET BESTUUR

Geachte abonnee,

Door oplopende administratieve en productiekosten ziet het bestuur van *Liberaal Reveil* zich helaas genoodzaakt de abonnementsprijs met ingang van 2005 licht te verhogen. Er zal vanaf 1 januari 2005 één tarief gelden voor alle leeftijdsgroepen, namelijk € 30,- (abonnees in het buitenland betalen € 35,-). Het tot nu toe gehanteerde jongerentarief verdwijnt daarmee voor nieuwe abonnees. Voor bestaande abonnees die nu het gereduceerde tarief betalen, geldt tot hun 27ste een gereduceerde prijs van € 20,-.

Wij hopen op uw begrip voor deze mededeling.

Namens het bestuur van *Liberaal Reveil*,

Mw. L. Griffith
Voorzitter